

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Fortid og Nutid

2004

1 ■ marts

Side 1-80

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

Fortid og Nutid

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

www.fortidognutid.dk

Fortid og Nutid udgives af Dansk Historisk Fællesråd med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd og fra Kulturministeriets Tidsskriftstøtteudvalg

Fortid og Nutid er udkommet siden 1914, og det indeholder artikler, debatindlæg og anmeldelser om aktuelle emner inden for dansk og europæisk kultur- og lokalhistorie.

Fortid og Nutid henvender sig til alle, der arbejder med og interesserer sig for kultur- og lokalhistorie. I tidsskriftet bringes bidrag af såvel historikere, etnologer og arkæologer fra arkiv-, museums- og universitetsverdenen, som af andre historisk og kulturhistorisk interesserede skribenter.

Fortid og Nutid vil gerne medvirke til at fremme kontakt og debat på tværs af faggrænser og videnskabelige miljøer, ligesom der lægges stor vægt på, at tidsskriftet har tæt kontakt til alle dele af landet.

Redaktionen består af ph.d. Peter Henningsen (ansvarshavende redaktør), arkivar ved Københavns Stadsarkiv, Rådhuset, 1599 Kbh. V. Tlf. 33 66 23 33, e-mail: ph@kff.kk.dk; ph.d. Ulrik Langen, undervisningsassistent ved Roskilde Universitetscenter, Den humanistiske Basisuddannelse, Hus 05.2, Postboks 260, 4000 Roskilde, tlf. 35 39 31 18, e-mail: Ull@ruc.dk; ph.d. Jes Fabricius Møller, ekstern lektor ved Institut for Historie, Københavns Universitet og projektforsker ved Grundtvig-Akademiet på Vartov, Farvergade 27, 1463 Kbh. K, tlf. 33 73 28 12, e-mail: Jesfab@hum.ku.dk; og cand.mag. Sniff Andersen Nexø, ph.d.-stipendiat ved Institut for Folkesundhedsvidenskab, Københavns Universitet, Blegdamsvej 3, 2200 Kbh. N., tlf. 35 32 76 24, e-mail: s.nexoe@pubhealth.ku.dk.

Manuskripter sendes til Ulrik Langen, Jes Fabricius Møller eller Sniff Andersen Nexø, mens bøger til anmeldelse sendes til Peter Henningsen.

Abonnement koster 210 kr. årligt for 4 numre med tilsammen 320 sider. Det kan bestilles via tidsskriftets hjemmeside, www.fortidognutid.dk; samt på følgende adresse: Fortid og Nutid, Ingrid Christensen, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 København K. E-mail Bogekspeditionen@Christensen.dk. Tlf. 33 14 34 14 (tirsdag kl. 14-16 og fredag kl. 8-10).

Forsidebilledet:

Optog til friluftsmødet i Flensborg under De danske årsmøder i Sydslesvig 2002. Fanebærerne går forrest med den såkaldte "faneborg" og med individuel påklædning, eksempelvis fra de foreninger de repræsenterer eller med en årsmøde-T-shirt. Derefter følger et orkester; og endelig de almindelige deltagere i et uformelt følge, hvor der samtales og hilses på venner og bekendte. Se Karen Margrethe Pedersens artikel om ritualerne og deres betydning under de danske årsmøder i Sydslesvig. Foto: Flensborg Avis.

Fortid og Nutid

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

Marts 2004. Hefte 1. Side 1-80

Udgivet af Dansk Historisk Fællesråd

At skabe lyst for ungdommen til gavnlig virksomhed

Pernille Sonne

Fortid og Nutid, marts 2004, s. 3-25

Artiklen tager udgangspunkt i Søetaten som et udtryk for den enevældige stat i funktion, en funktion, der betegnes som Det kongelige Patriarkat. Gennem analysen af Søetatens skoler for det menige mandskabs børn i Nyboder 1786-1826 og disses udvikling ses, hvordan Søetaten til stadighed var i stand til at optage samtidige ideer fra det omgivende samfund og fortolke dem inden for sine egne rammer. Således fulgte Søetaten en dominerende tendens i tiden: at det minimum af undervisning, der blev anset som passende for almuebørn, voksede konstant. Dette er én forklaring på, at skoler blev lanceret og afløste hinanden med stor hastighed i løbet af disse 40 år.

Pernille Sonne, f. 1970, cand. mag., ph.d.-stipendiat ved Institut for historie og samfundsforhold, Roskilde Universitetscenter. Arbejder med retspsykiatri i det 20. århundrede.

Nyboder er med sine lave gule længer en kendt bydel i København. Her har flådens folk boet helt fra Christian 4.s tid, men Nyboder var ikke kun et tilbud om tag over hovedet. Søetaten har også tidligt haft grund til at drive skoler for mandskabets børn. Skolerne var en del af et generelt højt "serviceniveau" i Nyboder, der var medvirkende til at gøre arbejdskraften stabil, og samtidig var det hensigtsmæssigt, at den fremtidige arbejdskraft havde et vist mål af kundskaber.

Flådens faste mandskab var inddelt i store enheder: 1.-4. Division for matroser, og Håndværkstocken, der omfattede værftets – Holmens – håndværkere. Søetatens Skoler var primært for børn af Søværnets menige personel; dvs. at faderens arbejde i princippet var eneste forudsætning for skolegangen. Man kan imidlertid ikke hævde, at gratis skolegang bare var en del af faderens løn. I 1700-1800-tallet var det helt naturligt, at børn arbejdede, og i Søetaten var skolegang og arbejde i

nogen grad indbyrdes forbundne. Drengene, der var sunde, raske og fyldt otte år, kunne optages som rugdrengene i divisionerne eller Håndværkstocken. En rugdreng var en arbejdsdreng, der blev lønnet med en ration rug. Rugdrengen kunne avancere til kostdreng, der fik fuld kostration og et mindre pengebeløb, og siden til kompagnidreng, der lønnedes med fuld kost og et lidt større beløb. Drengene af Håndværkstocken, der gik i skole, mødte hver anden dag på Holmen og hver anden dag i skolen, mens i hvert fald nogle af divisionernes drenge blev sendt ud at sejle med flådens skibe i længere perioder. Når drengene blev konfirmerede, kunne de antages til lærlinge og siden matroser eller håndværkssvende.

Det faste mandskab blev kaldt Holmens Faste Stok. Ved siden af disse har flåden gennem tiden bestået af et varierende antal hvervede og indrullerede. I 1775 var der tale om ca. 39.000.¹ De fa-

Rugdrenge Emil Thorsen i uniformsmundering, 1860'erne. Mange af drengene i Søetatens skoler arbejdede fra en ung alder som arbejdsdrenge på Holmen og ombord i orlogsskibene. I perioder fik rugdrene udleveret uniformsmundering som en del af deres løn, der ellers bestod af en sæk rug. Uniformens udseende på billedet er stort set uændret i forhold til tidligere i århundredet. Fotograf ukendt. Orlogsmuseet.

ste folk tjente som forbillede for de ubefarne, og denne organiseringsform fortsatte også efter, at Faste Stok blev opløst i sin daværende form.²

I nogen grad minder Søetatens forhold til de menige om et patron-klientforhold, hvor begge sider skulle have udbytte af forbindelsen. Statsmagten, personificeret i kongen, havde brug for stabil, loyal arbejdskraft, og dette sikredes gennem forskellige ydelser til staben. Disse var så omfattende, at mandskabet principielt fik de allerfleste behov opfyldt. Etablen var både arbejdsgiver og husvært og uddannede børn og unge, plejede de syge og gav pension til de gamle. Endelig var alle mennesker under Søetaten underlagt den sømilitære lovgivning, og de var alle medlemmer af samme menighed og gik i Holmens Kirke. Ikke som en isole-

ret enhed, men som en integreret del af datidens danske enevoldssamfund.

I Søetaten var der tale om en patriarkalsk struktur, ligesom i andre dele af enevældens samfund.³ Kongen var som en far for sine undersåtter, der igen kunne opfattes som hans "børn". Dermed havde kongen ansvar og pligter i forhold til undersåtterne, men det gjaldt i dobbelt forstand for de mennesker, der var i kongens brød. Her var kongen også husbond. Det er en organisationsform, som jeg i det følgende vil kalde "Det kongelige Patriarkat".

De seks Skoler

I slutningen af 1700-tallet var der ikke almindelig skolegang for alle børn, og

nogle fik slet ingen undervisning. F.eks. var ca. 300 af Københavns Fattigvæsens børn i begyndelsen af det 19. århundrede uden skolegang.⁴ Der var mangel på skoler; mange børn arbejdede fra en tidlig alder, og ikke alle familier kunne afse denne arbejdskraft. En del forældre opfattede skolegang som tidsspilde,⁵ og blandt de børn, der var skolesøgende, var der også problemer med forsømmelser.⁶ Disse tendenser gjaldt også Søetaten. I 1785 rådede denne over syv skoler i og uden for Nyboder med plads til i alt ca. 400 børn.⁷ Kun én lå i kasernebyen. Da Etaten i året 1786 talte 7489 mand,⁸ hvoraf mange havde børn,⁹ slog 400 pladser slet ikke til. Derfor blev der oprettet fem nye skoler i Nyboder, som fik fælles reglement og administration med den dér allerede eksisterende – i det følgende benævnt “De seks Skoler”.

De seks Skoler bestod af 1. og 2. Håndværkstokkens Skoler og 1. til 4. Divisions Skoler. Hver skole blev ledet af en skoleholder, der havde en hører (hjælpe lærer) til hjælp. Tilsyn med skolerne blev ført af kapellaner ved Holmens Kirke, med titel af inspektør. Inspektørerne var underlagt Overinspektørerne for Søetatens Skoler i Nyboder, der var den til enhver tid siddende sognepræst ved Holmens kirke og en verdslig embedsmand. De første til at beklæde overinspektoratet var kirkeværge ved Holmens Kirke, etatsråd Due, og Holmens provst, Tybring. De refererede direkte til Admiralitetet, flådens øverste ledelse. Kapellanerne skulle som inspektører påse, at der var god orden i skolen, modtage lærernes evt. beklagelser og tilse, at lærerne overholdt deres pligter.

I Nyboders skoler var der fra 1786 i alt plads til ca. 600 børn af begge køn.¹⁰ Etaten kunne i 1786 iberegnet de gamle skoler tilbyde ca. 1.000 almuebørn skolegang. Med knap 7.500 mand betød dette, at der selv efter denne udvidelse ikke

var plads til alle børn. En del fik privat undervisning eller gik i sognets fattigskole, men der er ingen tvivl om, at ligesom i det civile samfund var der mange af flådens børn, der ingen undervisning fik. Dette kan bl.a. ses af et forslag, som en lærer indsendte til Due og Tybring. Allerede et halvt års tid efter De seks Skolers oprettelse foreslog han, at de børn, der forsømte skolen, skulle udelukkes, og andre, der søgte, optages i deres sted.¹¹ Der var altså børn nok at tage af, for det var slet ikke ambitionen at oprette skoler for alle børn under Etaten.

De seks Skoler lagde som de civile skoler vægt på læsning, kristendom og lydighed. Eleverne blev inddelt i fire klasser efter standpunkt, hvilket var en pædagogisk fornyelse, foreslået af kapellan Høyer ved Holmens Kirke. Klasseundervisning var også en forholdsvis ny tankegang i almueskolevæsenet generelt. Ingrid Markussen hævder f.eks., at klasseundervisning var en ny, epokegørende undervisningsmetode, der blev praktiseret på de Reventlowske godser i 1780'erne og 1790'erne efter inspiration fra især Tyskland.¹² Joakim Larsen henviser til den tyske skolegrundlægger von Rochow for denne inspiration.¹³

I De seks Skoler koncentrerede 1. klasse sig om at lære at læse, mens 2. klasse læste gode, moralske bøger som Luthers lille katekismus og en bog forfattet af førnævnte Høyer: *Menneskets Pligter*. Denne bog er en kateketisk forklaring af menneskets pligter efter De ti Bud og godkendtes som læsebog. Samme bog blev også brugt som fidspræmie ved eksamen.¹⁴ 3. klasse undervistes i religion, og de børn, der havde alder og kundskab til konfirmation, blev udtaget til katekisation hos præsten. Kun de bedst egnede fik lov til at fortsætte til 4. klasse, hvor der blev undervist i skrivning og regning. Klasseinddelingen fulgte standpunktet, ikke alderstrinnet.

Man blev kun rykket op i næste klasse, når man havde lært det nødvendige, og det ser ud til, at man har regnet med faldende elevtal op gennem de forskellige klassetrin. Ud over en tavle med malede bogstaver til at læse højt fra i kor og 50 ABC'er fik hver skole bevilliget 30 eksemplarer af Luthers lille Katekismus og fem regnetavler med grifler.¹⁵ Foruden regnetavlerne blev der i 1790 også indkøbt 12 eksemplarer af Cramers regnebog, *Arithmetica tyronica*, og til skrivning 80 trykte forskrifter.¹⁶

De til 4. klasse uegnede blev konfirmerede og gik ud af skolen efter 3. klasse. Det er ikke muligt at afgøre, hvor mange elever, der gennemførte alle klassetrin, og heller ikke, hvor stort frafaldet var på de enkelte klassetrin.

I De seks Skoler havde man disciplinære problemer fra de første år. I februar 1787 skrev Admiralitetet til 2. og 3. Divisions chefer samt Holmens chef om forsømmeligheden blandt disciplene i de nye skoler i Nyboder. I brevet var der to lister over de børn, der havde forsømt, samt hvem deres far var. Admiralitetet pålagde d'herrer chefer "at (...) i Fald De [Forældrene] ikke paa en føyelig Maade tilholder deres Børn daglig at gaae i Skolen maatte blive betænkt paa alvorlige Midler for at tilholde dem saadant".¹⁷

Tilsynet med forsømmelige børn blev efterhånden sat i system. Hver måned skulle skoleholderne til en officer indlevere en liste over børn, der havde forsømt skolen, og forsømmelserne kom tilsyneladende under kontrol relativt hurtigt. I hele 1791 og til og med juni 1792 optræder de ovennævnte forsømmelseslister i optegnelserne hos et af Admiralitetets underkontorer, oftest med påtegningen, at den pågældende chef melder, at ingen klage er indløben fra skolen i denne måned. Elevernes ulovlige forsømmelser er tilsyneladende så få, at de sjældent kommer på forsømmelsesli-

sten. Kun i september 1791 og juni 1792 er det noteret, at to drenge var blevet afstraffet for forsømmelse måneden før.¹⁸

Lærere

Lærerne i De seks Skoler var enten teologiske kandidater eller studerende. På dette område udmærkede skolerne sig i forhold til mange skoler i det omgivende samfund, der havde svært ved at finde uddannede lærerkræfter, eller som slet ikke prioriterede lærerens kvaliteter over hans lønkrav.¹⁹ Alligevel døjede man med en stor udskiftning af især hørerne, der kun fik den halve løn af skoleholderne, nemlig 50 Rdlr.²⁰

I den første instruks til skoleholderne i De seks Skoler hedder det, at skoleholderen skal "omgaaes Hørerens som sin Medtiener ved underviisningen med Kierlighed men ligesaa lidt selv forsømme sine Pligter som oversee med nogen Forsømmelse af Ham (...) men det er dog af ham, som Skoleholder at der i Særdeleshed kræves ansvar for, at der i Skolen i almindelighed holdes god Skik og Orden, og indtreffer derfor noget som strider herimod, haver han (...) saadant for Skole Inspector til videre Foranstaltning at anmelde".²¹ Skoleholderen og høreren skulle m.a.o. omgås broderligt, og skoleholderen havde pligt til, som den ansvarlige, at sikre sig, at høreren overholdt sine pligter. Afvigelse fra god skik og orden skulle anmeldes til skolens inspektør, der fungerede som repræsentant for deres herre – kongen. Der er da også bevaret et par sager fra 1780'erne, hvori lærerne klagede over hinanden, typisk skoleholderen, der klagede over, at høreren forsømte sine timer.²² At de to kolleger skulle omgås hinanden med kærlighed, var ikke usædvanligt i 1700-tallet. I organiseringen af De seks Skoler genfinder vi det patriarkalske

samfundssystem, der af samtidens mennesker er blevet oplevet som ikke bare selvfølgelig, men ligefrem gudgivent.²³

Virksomme og gode mennesker

De seks Skoler nåede ikke at blive 15 år gamle, før samtidens ekspanderende undervisningsminimum havde indhentet dem. I Søetatens skolevæsen kom indholdet af undervisningen i fokus inspireret af den industriskolebevægelse, der opstod i Danmark fra 1770'erne. Denne lagde vægt på praktisk arbejde som supplement til boglig uddannelse. Bevægelsen havde idémæssig baggrund flere steder. Pietistiske og pædagogiske strømninger eksperimenterede fra begyndelsen af århundredet i Europa, især i Tyskland, med forskellige former for arbejdsskoler, men også tugthuse i ind- og udland havde brugt at sætte de indsatte til at lære forskellige former for arbejde. Industriskolebevægelsen ønskede at modvirke fattigdom og uddanne børnene til spindere for herigennem at opdrage dem til flid som led i borgerlig dannelse.²⁴

Juliane Engelhardt fremhæver industriskolernes sammenhæng med den patriotiske bevægelse, der var fremherskende i Europa i slutningen af 1700-tallet.²⁵ Den havde folkeoplysning som en central målsætning og ønskede at opdrage de fattige til arbejde som forebyggelse af social nød. Dette blev bl.a. søgt opnået ved drift af arbejdsskoler, hvor arbejdsmoralen undertiden var vigtigere end det udførte arbejde.

I Danmark fik industriskolebevægelsen støtte fra officiel side med den Landfabrik- og Spindeskolekommission, der i 1781 blev etableret med det formål at få iværksat spindeundervisning i landdistrikterne. Forskellige velgørende selskaber virkede for at fremme disse skoler, der blev anset for at være til gavn

PROVST
VICTOR CHRISTIAN HJORT.
† 1818.

V. K. Hjort var provst i Holmens Kirke og medlem af Søetatens pigeskolekommission. Han havde samtidig også sæde i Fattigdirektionen af 1798, og herunder dens skolekommission. Fattigskolerne var inspireret af de samme pædagogiske tanker som Søetatens arbejdsskoler. Til pigeskolerne forfattede og udgav Hjort i tråd med disse principper en række opbyggelige, såkaldte 'spindeviser'. Louis Bobé: Bremerholms Kirke og Holmens menighed 1619-1919, 1920, tavle XLVII.

både for eleverne og for fædrelandets samlede økonomi.²⁶

Den 8. januar 1798 skrev Admiralitetet til Nyboders Skolekommission følgende: "Collegium har længe ønsket det Spørgsmaal tilstrækkelig udviklet "Er Søe Etatens Skoler hvad de bør være for at danne virksomme og gode Mennesker (...) og da skolerne til dette Øyemeed gandske vist

trænger til megen Forandring; saa udbede vi endvidere et udførligt Forslag til hvorledes disse Skoler bedst og simplest indrettes til at opfylde Hensigten".²⁷

Anledningen var, at Det Reiersenske Fond, et privat, velgørende selskab, havde forespurgt Admiralitetet, om der var ønske om at oprette spindeskoler i Søetatens regi. Nu greb man denne anledning til at forhøre sig hos Skolekommissionen om, hvordan skolerne kunne ændres for at opfylde hensigten – underforstået om spindeskolevirksomhed i højere grad end den hidtidige praksis ville danne disse virksomme og gode mennesker. Hærens garnisonsskoler var allerede blevet omdannet til spindeskoler, og med disse in mente var kommissionens indstilling følgende: Eftersom "*Industrie og Næringsfliid er den sande Grundvold til National-Velstand, og et mægtigt Værn mod Betlerie og Laster*",²⁸ så kunne man ikke lade denne chance gå fra sig for at forbedre skolerne og samtidig opdrage ungdommen til arbejdsomhed. Imidlertid gik det ikke an at omdanne de eksisterende skoler helt efter garnisonsskolernes forbillede. For det første tog Søetatens drenge del i kongens tjeneste, så snart de blev arbejdsdygtige, og derved ville spinderiet jo komme i uorden. Dernæst var spinding og vævning ikke passende håndværk for drenge, der ikke skulle være fabrikanter, men militære søfolk. Derimod ville det være ønskeligt, om disse drenge "*i deres første Ungdom anførtes og vænnedes til saadanne Haandarbeider, som staae i et nærmere Forhold til deres Metier, som Søfolk. - f. E. at plydse Værk - at splidse ja endog at knytte Garn*".²⁹

Til gengæld anbefalede Skolekommissionen oprettelse af en "*nye stor Pigesko-le, hvori Eleverne baade kunde undervises i Læsning og tillige anføres til quin-deligt Haandarbeid*".³⁰ Der var mange piger, der her i slutningen af 1790erne

blev holdt hjemme af forældrene, dels pga. disses modvillighed mod skolen som sådan, dels fordi forældrene ikke ønskede, at deres piger skulle gå i skole med drengene. På den måde lærte pigerne jo hverken at læse eller at arbejde. Derfor etableredes snart en skole for piger, i daglig tale kaldet Hoppens Længe efter den gade, hvori den var placeret. Skolen talte i 1799 120 elever. Hermed gik ca. 13 pct. af Nyboders piger i den undervisningspligtige alder i Søetatens skole. I 1810 fandt en udvidelse sted, idet en afdeling af skolen med 120 elever oprettedes i en anden gade, Klerkegade.

Spindeskolen

Skoledagens indhold blev delt mellem undervisning i boglige fag (læseskole) og arbejdsskolen. Det blev i lærerens instruks understreget, at han intet havde at gøre med arbejdsskolen og ej heller måtte holde noget barn fra denne, uanset påskuddet. Kl. 8 om morgenen skulle læreren påbegynde "Skoleforretningerne" med at synge et vers, læse en bøn eller på anden måde opmuntre børnene til at opfylde deres pligter. Derefter skulle han undervise 1. klasse til kl. 9.30, derefter 2. klasse til kl. 11. Fra kl. 1 om eftermiddagen og én time frem skulle han undervise i skrivning og regning, skiftevis med 1. og 2. klasse, og fra kl. 2 til 4 skulle han læse med 3. klasse. Onsdag eftermiddag skulle der undervises i sang fra 2 til 3, hvilket dermed indskrænkede 3. klasses tid med en time denne dag. Indholdet af undervisningen skulle være: "*a, Religion og Moral, b, Forsmag paa anden nyttig Lecture, c, nogen Naturhistorie, d, Skrivning og Regning, e, ordentlig Sang*". De anvendte bøger skulle "*foruden de almindelige*" (formentlig de gængse bøger Biblen og Luthers katekismus) være "*Rocsows [Rochows] Børneven, Saltzmanns Læsebog*

for Børn og Funks Udtog af Naturhistorien". Læreren havde ikke alene pligt til at "paasee Børnenes Flid og Agtsomhed, men og deres Sædelighed".³¹ Den tid, eleverne ikke anvendte til skoleundervisning, skulle de anvende i arbejdsskolen, hvor de blev undervist i spinding og syning,³² fra kl. 7 morgen til 7 aften.

Det er her interessant at bemærke, at pigerne med denne skoleordning faktisk fik en bredere undervisning, end den, der blev drengene i De seks Skoler til del. Der blev som ovenfor skitseret lagt mindre vægt på religionsundervisningen i den nye pigeskole, end i De seks Skoler. Dertil kom, at pigerne havde både skrivning og regning allerede fra 1. klasse og endda fik naturhistorie. Det var på ingen måde almindeligt i slutningen af 1700-tallet, at piger fik en skolegang, der kunne måle sig med den, som drenge blev tilbudt.³³ Det betød ikke, at drengene blev diskrimineret af Admiralitetet. Den nye pigeskole blev anset som vigtig, fordi der i realiteten manglede undervisningstilbud til pigerne, og den blev søgt gjort så god som mulig. Pigeskolens "forspring" blev dog indhentet af drengeskolerne i løbet af få år.

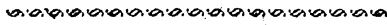
Det fremgår ikke klart af den sparsomme, danske forskning i industriskolebevægelsen, hvor udbredte spindeskolerne blev i Danmark, men det er tydeligt, at Hoppens Længe og Klerkegade havde en vis succes som Søe-Statens Læse- og Arbejdsskole for Pigebørn i hvert fald til og med 1833.³⁴ Søetatens spindeskolers fremgang afspejledes også af det forhold, at de i 1820'erne fungerede som underleverandører til Søetatens Sejldugsfabrik; en funktion, der af Det Reiersenske Fond fra begyndelsen havde været nævnt som en mulig fordel ved en spindeskole.³⁵

De fleste andre spindeskoler i Danmark blev også drevet som "fremstillingsvirksomheder".³⁶ Nogle steder fik børnene udbetalt løn,³⁷ andre steder blev

pigerne lønnet med konfirmationstøj; evt. noget, de selv havde forarbejdet.³⁸ I Søetatens pigeskoler kombineredes dette, idet ca. halvdelen af fortjenesten blev udbetalt, mens resten blev sparet op og anvendt ved deres konfirmation. At pigerne således fik løn for deres arbejde betragtedes som nødvendigt, da "Børnene opmuntres derved til Flid og Flittighed",³⁹ der netop var vigtige dyder, set med Etatens øjne. For pigerne betød det, at de ligesom drengene havde mulighed for at yde et tilskud til deres eget underhold. For spindeskolerne generelt gjaldt det, at man forsøgte at opmuntre børnene til flid ved at uddele præmier.⁴⁰ Disse kunne i Søetatens regi bestå i klædningsstykker, sko og strømper.⁴¹

Til opmuntring for eleverne og for at indgyde dem ønskværdige værdier blev der forfattet en mængde moraliserende, såkaldte spindeviser, beregnet på at skulle afsynges under arbejdet. Heller ikke her stod Søetatens skolevæsen tilbage. I 1799 udgav Hoppens Længe-skolens inspektør og medlem af skolekommissionen, provst V. K. Hjort ved Holmens Kirke *Sange for unge Piger, især med Hensyn til offentlige Arbejdsskoler*. Bogen var tilegnet Admiralitetet, og størstedelen af bogens 20 sange havde Hjort selv forfattet i håbet om "at udbrede Sædelighed, Arbejdslyst og en mere rensset Smag iblant vor Almue".⁴² En af sangene tiltrækker sig særlig opmærksomhed i denne sammenhæng: *Sang for Syepigen i Søe-Statens Skole*. Denne sang fortæller syepigen, at hun skal være glad og flittig, taknemmelig over for kongen og hans søn, ordentlig, lydig, gudselskende og i fællesskab med de øvrige piger bestræbe sig på, at ingen andre skoler vil kunne fremvise piger, der kan sy bedre. Den øvrige del af bogen er tilsvarende opbyggelig, skønt temaerne varierer.

Det er væsentligt at understrege, at inspirationen til denne nye skoletype

18.

Sang for Syepigen i Sœ-Eta-
tens Skole.

Mel. Jeg fremmed her til Stedet kom ic.

Jeg er saa glad og lykkelig;
Jeg ej til Nød og Sorrig kjender;
Al Kjedsomhed stjer langt fra mig;
Eil Gavn jeg bruger mine Hænder;
Jeg lærer Tugt og Flittighed,
Og Tiden gaaer, før jeg det veed.

Gud

Gud signe Kongen og hans Søn,
Som lod vor gode Skole stifte!
Det er mit Hjertes varme Bøn;
Thi jeg vil ærlig Sandhed krefte:
Vi Piger uden Syffel gif,
Og derved onde Vaner fik.

Men nu med Lyft vi møde her,
Thi her vort sande Vel vi fremme,
Og Vigt og Orden vorder her,
Naar her vi nyttig Lærdom nemme.
Vi ledes til at elske Gud,
Og højt at agte Krists Bud.

D 2

Om

Om hvad en Pige vide bør,
Vi aldrig Undervisning savne,
Arbejdsomhed os glade gjør,
Og ved vor Flid os selv vi gavne.
Jo stinkere vor Syffel gaaer,
Des større Nøds og Løn den faaer.

Thi vil vi bruge Naal og Traad
Med Stadighed og munter Iver,
Og følge Læremoders Raad,
At pant og reent vort Arbejd bliver,
I ingen Skole i vor Dne
Skal Piger kunne bedre sye.

*Sang for Syepigen i Sœ-Etatens Skole af
Holmens provst, Viktor Kristian Hjort, der
udgav en bog med opbyggelige spindeviser.
Ifølge Dansk Biografisk Leksikon hævdede
Hjorts digte sig i helhed ikke over det mid-
delmådige. V. K. Hjort: Sange for unge Pi-
ger, især med Hensyn til offentlige Arbejds-
skoler, 1799. Det kongelige Bibliotek.*

kom fra det civile samfund. Det var vigtigt for opdragelsen, at pigerne blev forment til "rigtige" piger, underdanige og lydige. Den patriarkalske kønsopfattelse fornægtede sig ikke. Arbejdet i skolen skulle virke dannende på pigebørnene, men også i læseskolen skete der forandringer. Fagenes antal blev udvidet, og Etaten tog fat på de nyeste og mest moderne lærebøger. Salzmanns læsebog udkom på dansk i 1798 og Funkes naturhistorie i 1799. Rochow er blevet hyldet som læsebogens opfinder, og hans *Børnevennen* udkom første gang på dansk i 1777, og igen i ny oversættelse i 1801. Det var en pædagogisk revolution, der her holdt sit indtog i Søetatens skolevæsen. Alle tre forfattere tilhørte den filantropiske bevægelse,⁴³ som også industri-skolebevægelsen var inspireret af.

At der i denne skoletype var et økonomisk aspekt iblandet det pædagogiske, gjaldt ikke alene Søetatens spindeskole, men også andre af tidens industriskoler.⁴⁴ Nogle skolehistoriske værker har netop sat fokus på, hvordan arbejdet i mange spindeskoler blev prioriteret højere end undervisningen.⁴⁵ For pigerne i Søetatens regi betød arbejdet i skolen i hvert fald, at de fik mulighed for at bidrage til deres egen forsørgelse og dermed i det hele taget fik lejlighed til at gå i skole. Skoleundervisningen var i dette tilfælde præget af et i samtiden pænt ambitionsniveau. Med Søetatens Pigeskoler var der tale om skoler, som i hvert fald hvad fagudbud og skolebøger angår, var af en god beskaffenhed.

De tre Drengeskoler

I 1800 faldt Admiralitetets kritiske blik på De seks Skoler, der nu var tømte for piger og fungerede som rene drengeskoler. Man fandt en stor mangel ved skolerne: "*sand Nytte af disse Skoler har man ikke*

sporet og kan ikke vente efter deres nærværende Organisation – de mangle alle det væsentligste: det at skabe Lyst for Ungdommen til gavnlig Virksomhed".⁴⁶

Uddannelse var et af tidens debatterede spørgsmål,⁴⁷ og det er sandsynligt, at omdannelsen af skolevæsenet blev nødvendiggjort alene af et andet ambitionsniveau, dvs. et udvidet undervisningsminimum. Denne tolkning bestyrkes af, at den nye pigeskole, som omtalt, allerede fra begyndelsen havde et bredere undervisningstilbud end De seks Skoler. Drengeskolerne blev slået sammen to og to, så der herefter bestod tre drengeskoler, herefter benævnt De tre Drengeskoler. Her skulle eleverne undervises i læsning, religion og moral, regning, skrivning og retskrivning samt svømning og gymnastik.⁴⁸ Drengene skulle på linje med pigerne i spindeskolen vænnes til nyttigt håndarbejde. I drengenes tilfælde kunne dette være "*at snidkre, dreie, reebslaae m: m.*".⁴⁹

Den primære begrundelse for overhovedet at indføre arbejde både i Hoppens Længe og De tre Drengeskoler var, at børnene ikke måtte forfalde til lediggang. De skulle tværtimod fra barnsben vendes til at være flittige. Heri var Søetaten i fuld overensstemmelse med tidens øvrige arbejdsskolegrundlæggere.⁵⁰ At drengene skulle lære håndværk, som de kunne bruge til søs, var ikke kun af hensyn til det fremtidige mandskabs evner. Det var også en måde, hvorpå man kunne få forældrene til at acceptere skolen; man frygtede, at mandskabet ville vende sig imod den nye ordning på grund af fordomme, hvis drengene skulle spinde.⁵¹ Skolekommissionen begrundede imidlertid som nævnt også den kønsdifferentierede organisering af arbejdet med, at spinding ikke var passende beskæftigelse for drenge, der skulle være søfolk.

De tre skoler fik hver en opsynsinspektør, der skulle sørge for "*Orden med*

Skolen i det hele og over sædelig Opførsel hos Drengene, medens de ere paa Skolen".⁵² Til regulering af dette arbejde blev der udarbejdet en længere instruks, som er den mest omfattende kilde til skolernes nye organisering. Tilsvarende vejledning er ikke bevaret for lærernes vedkommende. Det fremgår af instruksen, at inspektøren havde ansvar for den bespisning af drengene, der blev indført, og for orden i skolens arbejdsanstalt og regnskaber. Bespisning blev indført midt på dagen, da drengene med den nye organisation skulle blive på skolen hele dagen. Ved spisningen skulle inspektøren inddele drengene i grupper på fem til seks elever plus én af de ældste drenge til at have opsyn med gruppen. Disse grupper blev benævnt med det sømilitære begreb "bakker". Ombord på flådens skibe var mandskabet også inddelt i bakker, der "skaffede" (spiste) sammen, og på samme måde omtaltes spisningen på skolen som skafning. Over skolens bakker skulle inspektøren føre en baksrulle, hvor hver elevs plads var bestemt, samt hver bakkens plads ved bordene. Under spisningen skulle inspektøren overvåge drengene, så der ingen uorden fandt sted, hverken med bakkernes eller med drengenes opførsel.

Hver morgen skulle inspektøren mønstre drengene og skrive dem, der kom for sent eller udeblev, op på en tavle, der til det formål hang i førstelærerens stue. Årsagen til forsømmelser skulle også anføres, så man kunne holde øje med ulovligt fravær. På samme måde skulle inspektøren på en anden tavle optegne såvel lærere som arbejds mestre, der forsømte deres arbejde.

Ved mønstringen af drengene skulle inspektøren forvisse sig om, at de var renvaskede, kæmmede og så vidt muligt ordentlig påklædte. Mødte en dreng snavset eller på anden måde uplejet, skulle han sendes hjem for at blive soig-

neret. Hvis drengen ikke var tilbage på skolen inden en halv time, skulle han noteres som havende forsømt hele dagen. De drenge, hvis forældre var for uduelige til at sørge for sønnens fremtoning, skulle inspektøren lade vaske sig selv i en krog af skolen under opsyn af et par af de "erdruelligste Drænge".

Inspektøren skulle også sørge for orden i arbejds huset og i gården. Han skulle afværge, at drengene ødelagde noget eller tilføjede hinanden skade og forhindre, at nogen gik ledige, undtagen på det tidspunkt af dagen, hvor der var tilladelse til at lege. Han måtte ikke på egen hånd straffe nogen elev, men skulle "*med kiærlige Formaninger, og med alvorlige Irettesættelser naar det behøves, søge at bringe Drængene til Deres Pligter*".⁵³ Forseelser og forsømmelser skulle meddeles skolekommissionen, der fastsatte syndrens straf. Herefter var det inspektørens opgave at realisere straffen.

Undervisningens organisering

I begyndelsen forsøgte man af sparehensyn at nøjes med én lærer ved hver af skolerne, men snart blev der også ansat et par månedslønnede underlærere. Søgningen til skolerne voksede, så der i 1812 var ca. 600 elever. Til sammenligning havde Nyboder i 1801 800-900 drengebørn i den undervisningspligtige alder.⁵⁴ Den enkelte klasse var inddelt i hold, der blev undervist på forskellige niveauer. I nederste klasse samlede man således alle dem, der skulle lære at læse, i et hold, og de dygtigere i andre hold, som blev undervist i læsning, skrivning og regning.⁵⁵

Oven i den boglige undervisning kom gymnastik, der i hvert fald fra 1809 blev varetaget af en underofficer, som var blevet uddannet i det militære gymnastikinstitut.⁵⁶ Dette uddannede alle lan-

dets gymnastiklærere indtil 1898.⁵⁷ Den gymnastikundervisning, der blev givet i De tre Drengeskoler, var altså i overensstemmelse med den, der blev givet til det voksne mandskab, og begge dele var inspireret af den tyske, filantropiske gymnastikpædagog J. C. F. Gutsmuths. Gutsmuths' gymnastik omfattede bl.a. atletiklignende øvelser, klatring, militære øvelser, herunder eksercits, dans og meget andet. Ved siden af skoleundervisningen blev der også undervist i håndværk. Kildematerialet hertil er meget sparsomt, men der er i hvert fald tale om snedker-, dreje- og skomagerværksted.⁵⁸ Det er ikke sikkert, at alle tre skoler har haft alle typer af værksteder.

Uagtet den ringe kildesituation er det muligt at danne sig et billede af skolerne. På trods af, at mange drenge arbejdede ved siden af skolen, blev der indrettet en industriskole på linje med spindeskolen for piger. Dog blev der lagt vægt på arbejdsopgaver, der var mere relateret til søfart eller faldt ind under traditionelle "mandefag". Det tyder på, at drengene, uagtet deres erhvervsarbejde, havde haft mulighed for nogen lediggang. Der blev indført mønstring og kontrol med opførsel og udseende i et omfang, som ikke tidligere har sat sig spor i kilderne.

Moral og arbejdssomhed

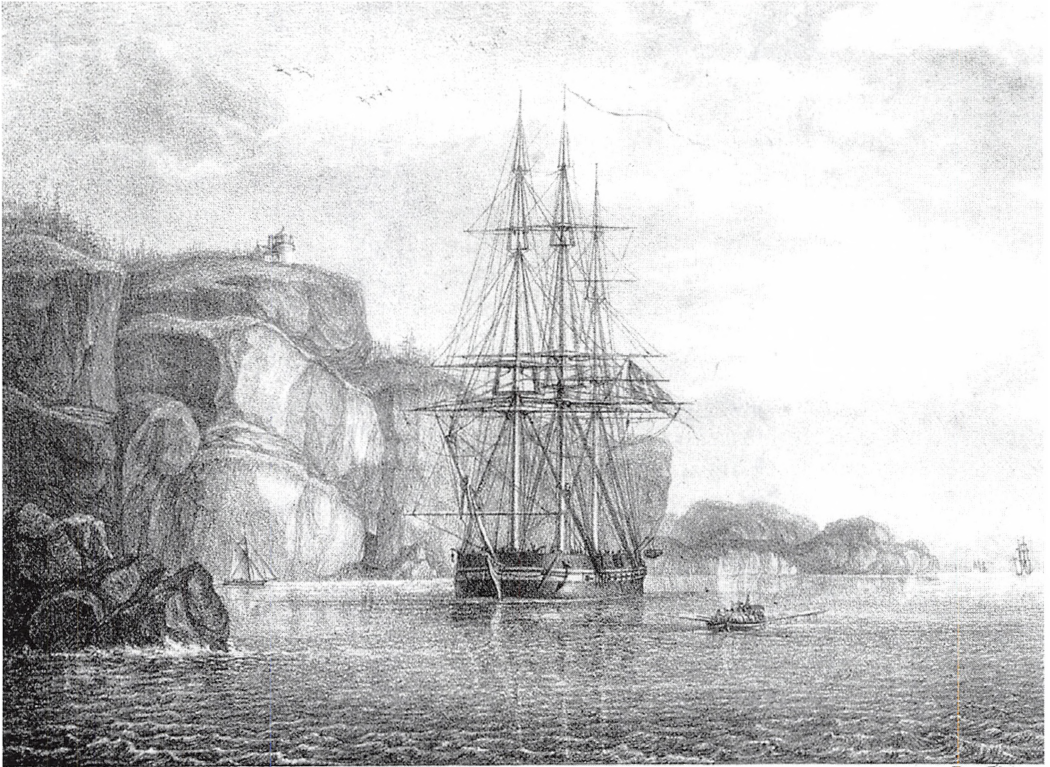
Skolevæsenet i Nyboder tog i slutningen af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet samme drejning mod arbejdsskolevirksomhed, som mange andre skoler på samme tid. I De seks Skoler handlede det især om, at ungdommen skulle lære sin børnelærdom. Omkring århundredskiftet var kristendom stadig en vigtig del af undervisningen, men fagenes antal blev alligevel udvidet på bekostning heraf. Samtidig blev der også brugt

mange kræfter på børnearbejdet – helt på linje med arbejdsskolerne i det omgivende samfund.⁵⁹

Lydighed og underdanighed var stadig væk dyder, som skolen skulle indprente eleverne, men det var ikke længere dem, der stak i øjnene, når man så på, hvad ungdommen manglede. Nu blev flid nemlig sidestillet med lydighed eller moral. Admiralitetet udtrykte det for drengenes vedkommende på denne måde: "*Formålet for Skolerne bliver derefter: at bibringe Haandværkstokkens og Divisions Mandskabets Drengbørn: Moralitet og Arbejdssomhed med netop saamegen Kundskab som de behøve for at blive gode Haandværkere og gode Søfolk for Deres Majt's Tjeneste*".⁶⁰

At være flittig og virksom var velansete dyder, og disse skulle gerne fremelskes. Sådan var det både i Søetatens og i de civile arbejdsskoler. Der var en anden holdningsmæssig lighed til civile skoledebattører: På samme måde som Admiralitetet i citatet ovenfor ikke lægger skjul på, at eleverne ikke behøvede at lære mere end det, der var passende for deres stand, fandt O. Høegh-Guldberg som minister, at bondestanden ikke var tjent med at lære for meget, da den dermed ville blive utilfreds med sin stilling.⁶¹

Ud over arbejds-skoletankerne synes det især at være den tyske skolegrundlægger og læsebogsopfinder Rochows indflydelse, der kan påvises i skolerne fra 1798 og 1800. Rochow mente ligesom Admiralitetet, at børnene skulle opdrages til "*moralisk gode og efter deres stand brugbare mennesker*".⁶² Endvidere foreskrev han en venlig og mild tugt anvendt over for børnene, og at eleverne skulle være renlige, lydige og høflige.⁶³ På samme måde skulle læreren i Hoppens Længe "*paamine og advare dem som maatte forsee sig*" og "*mere ved gode Formaninger og Ærefølelse, end ved*

FREGATTEN FREYA
Dans Kongelige Højskole Skib
Christian Frederik

I Søetaten var det naturligt, at børn gik på arbejde, og derfor kunne ikke alle elever passe deres skolegang dagligt. Skolekommissionen lagde vægt på at drengene skulle arbejde med noget, der vedrørte deres fremtid i flåden. Christian Hendrich Gundersen, 11 år, gik ombord på fregatten Freya den 2. juni 1800 som matrosdreng og gik fra borde 17. september 1801. Tegning af Fried. Thorning. Handels- og Søfartsmuseet.

Tvang og Hug” lede børnene “til Flid og Sædelighed”.⁶⁴ Inspektørerne ved De tre Drengeskoler skulle sikre, at disciplene var velsoignerede og ligeledes sædelige, og de måtte ikke på egen hånd straffe eleverne, men skulle først og fremmest formane drengene kærligt.

Rochow var i det hele taget en stor inspirationskilde for det danske skolesystem, f.eks. de danske skolelove af 1814 og brødrene Reventlows skoleeksperimenter.⁶⁵ Således havde Søetatens skoler omkring århundredskiftet en del

lighedstræk med det københavnske fattigvæsens skoler, der var spindeskoler og bl. a. skulle opdrage til dyd og arbejdssomhed.⁶⁶ Også her skulle lærerne være venlige, ikke tyranniske; fagkredsen var dog bredere end i Søetatens skoler. Til gengæld var begge skolesystemer fælles om at indføre gymnastik på et tidligt tidspunkt, og de var inspirerede af de samme ideer. Svend Cedergreen Bech forbinder Københavns fattigvæsen med “tidens optimistiske humanisme”, hvori der gemte sig “tanker om nationaløko-

nomien”,⁶⁷ og Joakim Larsen fremhæver Fattigvæsenets skoler som prægede af “Oplysningstidens Skoletanker”.⁶⁸

Forandringer

Fra 1810 til 1816 skete der store forandringer i flådens organisation, og det fik afgørende betydning for Søetatens skolevæsen. Det faste mandskab blev indskrænket og reorganiseret således, at de dårligste blev afskediget, hyrede folk afløste dele af det faste mandskab, og først kompagnier, siden hele divisioner, blev nedlagt.⁶⁹ Det faste mandskab udgjorde herefter i alt 2.538 mand, fordelt på kun to divisioner, hvoraf den tilbageværende del af Håndværkstocken udgjorde 2. Division. Antallet af arbejdsdrengene lå nu på 240 drenge; 80 af hver klasse: rug-, kost- og kompagnidrenge. Drengene blev samlet i 1. divisions 4. kompagni, der blev kaldt Drengeskolen. Ved reduktionen af drengenes antal lagde man vægt på at ansætte de bedste.

Under reorganiseringsarbejdet blev samtlige drenge i tjenesten mønstrede, og der blev ført en rulle over dem.⁷⁰ Denne mønstring blev – sammen med øvrige forhold som forældrenes stilling – lagt til grund for afskedigelserne. Kommissionen, der var ansvarlig for den nye flådeorganisering, fandt i 1812 grund til utilfredshed med De tre Drengeskolers daværende stadi. Nogle drenge, der havde gået i skolen i flere år, læste kun mådeligt og kunne hverken skrive eller regne. Ganske vist kunne disse drenge plysse værk og lave forladninger til kanoner, men det var ikke godt, når de “*derved forsømte at lære hvad der er nødvendigt for at kunne dannes til Søemænd (...) i Betragtning af, at de i Skolerne burde bibringes de Kundskaber, som kunne gjøre dem skikkede til at oparbejde dem og dannes til Gavn for*

den kongelige Søetjeneste og til værdige Medlemmer af Staten - er det saare skadeligt.”⁷¹ Kritikken af skolerne viser, at det ikke var ønskeligt, at de fremtidige matroser var bedre til at plysse værk og lave forladninger, end de var til at læse og skrive. Organisationskommissionens leder, admiral Rosenvinge, skrev til Admiralitetet i 1813, at drengeskolerne havde vundet gevaldigt ved den organisation, de havde fået ved århundredskiftet, men eftersom “*Tidsomstændighederne forandres og Oplysningen gjør Fremskridt (er) en Forandring i deres Organisation uomgængelig nødvendig*”. Skolerne var slet ikke militære, fandt Rosenvinge, og det burde de være: “*De maatte gives en militair Organisation og staae under militair bestyrelse da de skulle danne militaire*”.

Rosenvinge satte dermed selv ord på problemets kerne: Skolerne af 1800 var bedre end skolerne af 1786, men de var slet ikke gode nok til det, der var brug for i 1813. Værdierne havde ændret sig i den mellemliggende periode, og undervisningsminimum – oplysningen – havde ændret sig i opadgående retning.

Rosenvinge mente især, at det var et umilitærisk spild af tid, at elevernes arbejde koncentrerede sig om fag, der ikke vedkom tjenesten.⁷² Admiralitetet fandt, at arbejdsskolen var uden egentlig funktion og opsummerede formålet med den hidtidige læseskoleundervisning som religionsoplysning og opdragelse til lydighed og pligtopfyldelse.

Den ny skoleordning

Det var nødvendigt at tilpasse skolesystemet til den nye måde at organisere mandskabet på, for De tre Drengeskoler tog udgangspunkt i hhv. Håndværkstocken og divisionerne. Drengedelen af skolesystemet blev derfor reserveret til

de tilbageblevne 240 drenge.⁷³ Med den nye skoleordning blev erhvervsarbejdet for de ukonfirmerede drenge afskaffet,⁷⁴ men lønsystemet og betegnelserne rug-, kost-, og kompagnidrenge bibeholdtes. Drengene fik altså herefter løn for at gå i skole, og man kan fra dette tidspunkt ikke skelne mellem Drengekompaniet/tjenesten og skolegangen.

Øverst i den nye skoles hierarki stod en skolekommission bl.a. bestående af tre søofficerer. Den ene officer, kommandørkaptajn C. P. Flensborg, blev udpeget til inspektionsofficer, dvs. forbindelsesled mellem skolerne og skolekommissionen. Den nye skolekommission skulle selvstændigt styre skolen ud fra de givne retningslinjer. Dermed fik den tildelt stor kompetence, idet den selv var beslutningsdygtig i en lang række forhold uden at skulle inddrage Admiralitetet. F.eks. skulle den selv afgøre hvilke drenge, der kunne optages i tjenesten.⁷⁵

Den nye skole åbnede i 1816, blev placeret i Gåsegade og fik hurtigt navn efter denne. Skolen blev inddelt i to afdelinger, som hver blev ledet af en inspektør, der stod under inspektionsofficerens og skolekommissionens overkommando. Inspektørerne havde deres daglige gang på skolen og var ansvarlige for orden og kontrol med ild og brændsel. Undervisningen varede fra kl. 8-12 og igen fra 2-4. Hver dag skulle de respektive afdelingers inspektør holde mønstring over drengene fem minutter før undervisningens begyndelse. Drengene havde lov til at samles og lege ved skolen ti minutter før mønstring. Her skulle det konstateres, om alle var mødt, og om de var kommet til tiden. Ved samme lejlighed skulle inspektøren sikre sig, at børnene var velsoignerede. Derefter skulle drengene gå til deres klasse, og inspektøren noterede på en tavle i klassen, hvem der var

udeblevet. Han skulle også sørge for, at der ikke opstod uro, når drengene forlod skolen, og det var inspektørerne, der forestod afstraffelser af disciplene.⁷⁶

Hver af den nye skoles to afdelinger fik tre klassetrin, altså seks klasser i alt, svarende til de tre klasser af arbejdsdrenge, rug-, kost- og kompagnidrenge. Der blev undervist i læsning, religion, skrivning, regning, stil, historie og geografi, gymnastik og svømning.

Alle klasser blev undervist 31 timer om ugen, idet de havde fri kl. 12 lørdag. Efter den boglige undervisning var der gymnastikundervisning for to klasser ad gangen fra kl. fire til seks om eftermiddagen.⁷⁷ Undervisningen lå i direkte forlængelse af gymnastikken i de tre drengeskoler fra 1800, og den adskilte sig ikke i sin udformning synderligt fra gymnastikundervisning i andre almueskoler. Hertil kom undervisning i skomager- og drejerfagene, der til forskel fra de tidligere drengeskoler var forbeholdt de dygtigste elever i øverste klasse. Man gik to år i hver klasse, så alt i alt var der tale om ca. seks års skolegang, hvilket var ganske meget for børn af almenen på den tid, især det høje ugentlige timetal taget i betragtning.⁷⁸

Hvert år i november blev der afholdt eksamen, og her blev flid og dygtighed belønnet.⁷⁹ I 1820 fik de 14 drenge, der havde udmærket sig mest ved eksamen, præmier på tilsammen 134 Rbdl., udbetalt i rede sølv mønt.⁸⁰ Imidlertid var det ikke nok at være flittig og dygtig i skolen. For at en dreng kunne avancere og dermed få bedre løn, krævedes det, at der var et ledigt nummer i rullen, han kunne overtage. Der var som nævnt kun 80 pladser i hver af Drengekompaniets tre klasser, og hvis eleverne i de øverste klasser var dovne eller dumme og derfor ikke kunne rykke op i skolen, måtte eleverne i klasserne under dem vente på, at der blev ledigt.

Man lod hellere en plads stå tom frem for at besætte den med en uegnet.

Til lærerne blev der stillet den fordring, at man skulle være teologisk kandidat med gode karakterer for at kunne få ansættelse, for så var der håb om, at man med tiden kunne få præstekald.⁸¹ Dermed skulle den kongelige kasse ikke som tidligere bebyrdes med pension til lærerne. En positiv effekt ved uddannelseskravet har sikkert været en bedre undervisningsstandard, end man ellers havde kunnet forvente. Tidligere havde man ved engagement lagt vægt på ansøgnernes anbefalinger fra personer, der kendte dem, og det var mere deres moralske karakter end deres intellektuelle færdigheder, der blev lagt til grund for ansættelse.⁸² Lærerstabten blev også udvidet kraftigt: Fire overlærere og fire underlærere til de 240 drenge.⁸³

I 1816 skulle lærerne vise *“hverandre indbyrdes (...) al den Gjensidige Agtelse og Tillid, som er fornøden for at fremme deres Embeds Hensigt”*,⁸⁴ altså et mere forbeholdent forhold til kollegerne end hos lærerne i De seks Skoler, der skulle omgås hinanden i broderlig kærlighed. Det blev også et prioriteret anliggende omkring 1816, at lærere skulle have en anstændig løn, thi *“al for kummerlig Nærings Sorg gjør endog den duelliste Lærer inden kort Tiid, som oftest, aldeles uskikket til sin Byrdefulde Post”*.⁸⁵

Med etableringen af Gåsegade skole var det især forhold internt i flåden, der tilskyndede forandring, men man følte også presset fra det ekspanderende undervisningsminimum. Erhvervsarbejdet blev afskaffet for drengene, men de fik fortsat løn og var stadig underlagt flådens ruller, både mht. at rykke op til næste klasse og risiko for at blive udsat af skolen ved manglende kundskabsfremgang. Dette gav en god kontrol med drengene, og det må have tilskyndet mange til at yde en indsats. På den an-

den side var systemet også helt enkelt et værktøj til at styre lønudgifterne. Skolen tilbød en høj undervisningsstandard, og der blev også stillet højere krav til lærerne end tidligere.

Disciplin

Den centrale kilde til de straffe, der blev tildelt skolernes elever, er straffeprotokollen fra Gåsegade. Det var kun de større overtrædelser og straffe, der blev registreret her. Mindre forseelser kunne straffes af læreren, mens de grovere skulle indberettes for den inspektionshavende officer.⁸⁶ Straffen for små synder var formentlig de såkaldte “håndtaver”, slag over hænderne med tampen, som det var tilfældet i senere perioder.⁸⁷

Det fremgår af protokollen, at de grovere “synder” især blev straffet med arrest. I maj-oktober 1816 blev arreststraffen afsonet i *“Caschiottet ved Gl: Holms Hovedvagt”*,⁸⁸ der også blev brugt til afstraffelse af det voksne mandskab. Fra 11. november samme år blev arresten afsonet på selve skolen i *“et af de smaa Kamre paa Loftet”*. Arreststraffen varede typisk 2-8 timer og idømtes for at komme *“forsildig”*,⁸⁹ bruge *“utilgivelig Løgn”*,⁹⁰ at være *“ulydig imod Læreren, tillige studs og [bruge] ubequems Ord”*⁹¹ og for at have forsømt skolen uden gyldig grund.⁹² Der synes ikke at være noget mønster i længden af straffen.

Også fysisk revselse optræder. Hans Andersen blev f.eks. i 1816 straffet med ris for at have forsømt skolen i to dage og forsøgt at undgå pågribelse ved at forlade sit hjem om morgenen, før det blev lyst.⁹³ Andre årsager til straf med ris, som blev eksekveret på Gammelholm, kunne være tyveri eller en konfirmeret drengs ulydighed mod foresatte.⁹⁴ Fysisk afstraffelse omfattede også tamping. Den 29. juni 1816 blev ti drenge

straffet med 14-27 slag af tamp for at have begået "*Uartighed ved en Vogn paa Gaden, som solgte Reddiker*".⁹⁵ Denne forseelse kan med moderne øjne se ud til at have meget lidt med skolen at gøre, men kravet om anstændig opførsel hos drengene rakte ud over skolens grund og skoletiden. En anden dreng blev straffet for et slagsmål på Holmen og en anden for at lyve derhjemme; begge blev idømt ophold i kachotten.⁹⁶ Atter andre blev straffet for forseelser i fritiden eller på vej hjem fra skole.⁹⁷

Når elevernes opførsel i hjemmet eller på gaden var skolens anliggende, hang det sammen med deres status som kongens tjenere. Det faste mandskab var principielt underlagt militær disciplin døgnet rundt, og drengene gik klædt i den til tjenesten knyttede mundering. Dermed var de let genkendelige og havde pligt til at gøre deres kompagni ære. Dertil kommer, at et af skolens formål var at opdrage drengene til lydighed, at opfylde deres pligter og blive "*retskafne Mænd*".⁹⁸

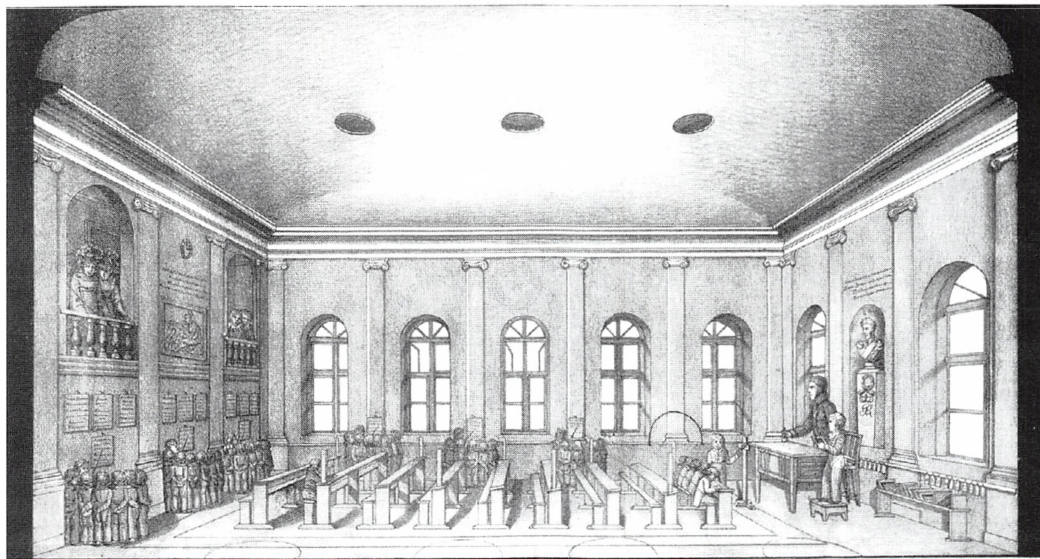
Den fysiske afstraffelse, der blev noteret i straffeprotokollen, ophørte i 1818. Skolekommissionen fandt herefter, at drengenes gode opførsel betød, at man ikke behøvede at fare så hårdt frem. Enten det nu skyldtes, at drengenes opførsel blev bedre, eller at skolens personale blev mindre tilbøjelig til at gribe til korporligheder, så tolker jeg udviklingen til at være i tråd med en tilsvarende holdning i andre dele af Søetaten. I forbindelse med flådens indskrænkninger i 1810-16 håbede den ansvarlige, at "*naar de Tilbageblivendes Kaar og Stilling forbedres, har [man] anledning til at formode mere Moralitet iblandt dem, hvormed corporlige Straffe vil blive sjældnere*". Uanset om denne forudsigelse kom til at holde stik, var der blandt det overordnede personel en holdning om, at det både var muligt at forbedre mandskabets moralske habi-

tus og ønskværdigt at undgå fysisk straf. Denne tankegang bryder med den ånd, der ligger bag Krigsartiklerne fra 1756, som alle under Søetaten var underlagt. Heri hedder det: "*Hvor Dreng skal ræf-ses, skal det skee med Tampe, eller med Ris; Hvor de dømmes til Straf, der fast-sættes efter Forbrydelsens Storhed, enten de skal straffes med Tampe, med Ris, eller med de fine Katte, [dvs. piske] eller og med at arbejde i Børne-Huset i nogen Tid*". Krigsartiklernes straffe for det voksne mandskab omfattede også brug af tampe og katte, men dertil også brændemærkning og dødsstraf.⁹⁹ Krigsartiklernes straffeformer er altså parallelle med Danske Lovs 6. bogs straffemetoder.¹⁰⁰ Den mere humane linje i Søetaten modsvares i den civile strafferet af en mildere tendens, der voksede ud af Oplysnings-tidens diskussioner om naturretten, og som byggede på tankegangen om, at det er muligt at forbedre mennesker.¹⁰¹

Disciplin er andet og mere end fysisk straf. Disciplinen i Gåsegade blev også opretholdt ved elevernes udsigt til ikke at blive rykket op i næste klasse (med højere løn) og risikoen for udsættelse af skolen, hvis man ikke artede sig. Uniformering og daglig mønstring i skolegården var elementer, der støttede op omkring skolens disciplin. Frederik den 6. fulgte skolerne med interesse og aflagde af og til visit. Kongen bevirkede, at børnene i Søetatens skoler på hans egen og dronningens fødselsdag fik et godt og mættende middagsmåltid (risengrød).¹⁰² Denne fornemme gunst har givetvis virket disciplinerende på børnene, idet den har været en konkret manifestation af, hvem de skyldte loyalitet.

Alle i skole

Det kommunale skolevæsen under ledelse af Den Kongelige Direction for Al-

En dansk Lancaster-Skole

for 100 Lærlinge

Over Thorwaldsens Gruppe.

"Hemmer! Småbørn! til mig hen!
Heris Christus ventligt sig.
"Thi kun Saadanne Guds Børn
"Arve kun i Himmelen"

Over Høngens Brøffebillede.

"Frygte Gud, og Kongen vær!
Saadan Tak vi Dig frembær,
Frederik! vor Konge kjær!
Lønge! Fader! blandt os vær!"

Den indbyrdes undervisningsmetode, der blev brugt i Hoppens Længe, Klerkegade og Svanegade, blev anset for at være velegnet til undervisning af fattige folks børn i og uden for Søetaten. På billedet ses langs væggene grupper af børn, der læser højt fra opsatte læsetavler. På forreste bænkerekke foran katederet sidder andre børn bøjet over skrivningen. Alle børnegrupperne undervises af en bihjælper, og ved siden af læreren står hjælperen, lærerens højre hånd. I. W. Bruun: Den Lancasterske Skoleindretnings Historie. Samlet af Jens Worm Bruun. Med 2 Portraiter og 4 Plader i Steentryk. 1820. Det Kongelige Bibliotek.

mue- og Borger-Skolevæsenet i København (herefter KAK) var på trods af nye skolelove i 1814 meget mangelfuldt. Dette kunne hurtigt mærkes, da Søetaten i 1816 udelukkede de ikke-tjenstgørende nyboderdrengene fra sit eget skolevæsen. I 1819 blev det anslået, at ca. 600 af alle nyboderbørnene i skolealderen ikke fik ordentlig undervisning. KAK mente, at Søetaten selv var forpligtet til at skaffe børnene uddannelse. Derfor påtog

Søetaten sig at skaffe undervisning til samtlige af mandskabets børn i den undervisningspligtige alder; en ambition, der nu blev betragtet som så væsentlig, at Etaten selv påtog sig at afholde udgifterne.¹⁰³

I 1820 åbnede en ny drengeskole i Svanegade. Her blev der undervist i læsning, religion, skrivning og regning, hvilket efter skolekommissionens opfattelse svarede til "hvad Almuens i Al-

mindelighed behøver at lære".¹⁰⁴ Skolens begynderklasse skulle undervises efter den indbyrdes undervisnings metode, en i 1800-tallet meget udbredt undervisningsmetode, der byggede på, at én lærer skulle kunne undervise 100 børn, når han lod nogle elever skiftes til at undervise de øvrige, der var inddelt i grupper.

Ambitionen om at tilfredsstille undervisningsbehovet for alle børn kom til at volde Søetaten en del vanskeligheder. Ved Svanegade skole blev man nødt til at indføre "flerholdsskift", så nogle klasser mødte formiddag, andre eftermiddag og atter andre om aftenen. Nogle klasser kunne kun møde hver anden dag. Svanegadeskolen blev prioriteret langt lavere end Gåsegade. Formålet med den nye skole var at opfylde undervisningsbehovet for alle Etatens børn, når de nu ikke kunne komme i kommunal skole. Skolelovene af 1814 var det juridiske udtryk for, at uddannelse i stigende grad blev anset som en vigtig offentlig opgave, og Søetaten kunne i 1820 ikke passivt være vidne til, at mandskabets børn voksede op i uvidenhed; man påtog sig derfor deres undervisning, svarende til den "*Kundskab og Dannelse, som Almue-Ungdommen i almindelighed behøver*".¹⁰⁵ Det er et udtryk for et helt andet syn på skolegangens nødvendighed end i 1786. Da eleverne i Svanegade for størstedelens vedkommende ikke ville komme i kongens klæder, var det undervisningsminimum, som blev anset for passende, imidlertid langt mindre end tilfældet var for Gåsegade.

Selvom der som omtalt eksisterede to pigeskoler, havde Søetaten også svært ved at finde plads til alle pigerne. Her blev den indbyrdes undervisningsmetode en løsning. Både denne metode og den resterende skolelærdom lignede tendenserne i civile skoler. Læreren og lærerinderne skulle sikre en god pigeopdragelse ved at våge over "*Undseelse og*

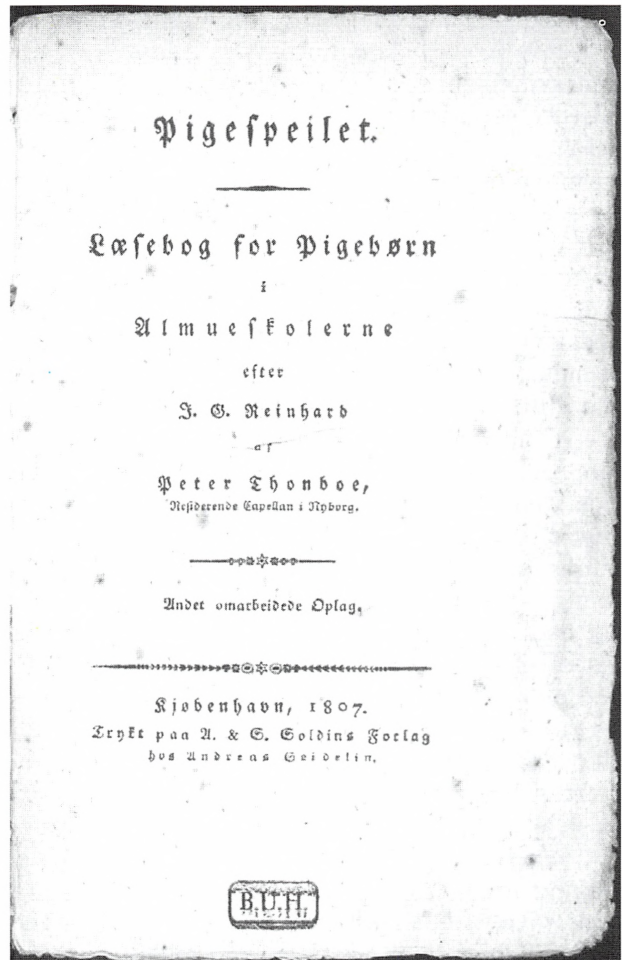
Blufærdighed" og standse "*alt Hang til Frækhed, Trodsighed, Ubeskedenhed og Forfængelighed*".¹⁰⁶ Undervisningsmaterialerne var ofte af en moralsk karakter. Et eksempel på dette er læsebogen for piger, *Pigespeilet*, der indeholdt tekster, som en god pige kunne spejle sig i. Piger skulle være gode, dydige, flittige, beskedne osv., mens de f.eks. ikke måtte være vilde i leg eller blive snavsede. *Pigespeilet* blev udgivet posthumt af oversætterens svoger – A. K. Holm, præst ved Holmens kirke.¹⁰⁷ På samme måde fungerede de tidligere omtalte moraliserende spindeviser, der var beregnet på at skulle afsynges ved arbejdet, og det er samme pigeideal, som kommer til udtryk i Hjorts spindevisebog.

Pigeskolerne havde i hvert fald indtil 1840 kun en enkelt lærer til hver af skolerne.¹⁰⁸ Det betød, at eleverne højst fik et par timers daglig undervisning, hvor drengene i Svanegade fik 4-6 timer dagligt. Til gengæld havde pigeskolerne nu fire klassetrin, plus den indbyrdes undervisning. De blev altså prioriteret lavere med hensyn til lærerkræfter end drengeskolerne. Her adskilte Søetaten sig ikke fra normen i det civile samfund, selvom pigerne her nok havde lidt flere daglige læsetimer. Det er formentlig heller ikke uden betydning, at Søetaten havde vanskeligt ved at opfylde sin egen ambition om at tilbyde undervisning til alle børnene. I den situation er den kønsdiskriminerende prioritering kun blevet forstærket af omstændighederne.

Afslutning

Søetaten involverede sig særdeles i sit eget skolesystems udvikling, og skolerne blev stærkt påvirket af progressive pædagogiske og filantropiske idéer. Således voksede skolevæsenet frem af en stadig nødvendighed, der dels stammede fra et

Læsebogen *Pigespeilet* havde pigeskolelæreren Hr. Poulsen 35 eksemplarer af, da han i juli 1820 skulle foretage en optegnelse over skolens inventar. Disse bøger blev åbenbart brugt flittigt, for ved en ny opgørelse i 1824 var 16 af de 35 eksemplarer slidt op. I foråret samme år havde Admiralitetet i øvrigt indskærpet over for pigeskolekommissionen, at skolerne kun måtte investere i de billigst mulige lærebøger, netop de, der var approberet til brug i Svane-gadens drengeskole. Det var bl.a. Peder Jensens ABC, og Cramers *Arithmetica Tyronica*. Det kongelige Bibliotek.

stigende behov for undervisning i det omgivende samfund, dels var påvirket af forhold internt i Flåden og Nyboder. Det var ikke en tilfældighed, at skolerne i høj grad lignede de civile almueskoler. I valget af undervisningsmaterialer, skolefag og i brugen af den indbyrdes undervisningsmetode var Nyboders skoler på linje med andre skoler, uanset hvor i perioden man vælger at slå ned. Andre steder i samfundet blev der grundlagt og udviklet mange forskellige typer skoler, for uddannelse var et omdebatteret spørgsmål i Oplysningstidens Danmark.

Den mængde af undervisning, der blev opfattet som "det acceptable minimum", voksede konstant.

I 1786 blev der lagt vægt på læsning, kristendom og lydighed, parallelt med civile skoler. Der viste sig imidlertid hurtigt et behov for differentiering af skolevæsenet, der fortsatte perioden ud. Allerede omkring århundredskiftet havde fokus flyttet sig til muligheden for at udvikle flid som et fremherskende karaktertræk hos både piger og drenge. Redskaberne hertil var, ved siden af fattigdomsforebyggende håndarbejde,

mildhed mod børnene, styrkelse af almenne skolefag på bekostning af religionsundervisningen og for drengene: gymnastik. Inspireret af industriskolebevægelsen oprettede Søetaten således i 1798 en spindeskole for piger, og i 1800 afløste tre arbejdsskoler for drenge de seks oprindelige skoler. Dermed var der indført en kønsmæssig differentiering.

Da flåden blev ramt af voldsomme nedskæringer modsvarede dette ved at samle kræfterne om en slags "almuens eliteskole" for en udvalgt skare af drenge, der fik en langt bedre undervisning, end almuebørn normalt kunne få. Her var arbejdsskolefaconen ikke længere tilfredsstillende, skønt den stadig kunne bruges til pigerne. De resterende drenge blev i denne forbindelse frataget både skolegang og erhvervsarbejde, mens Gåsegadedrengene ikke alene fik den mere eksklusive undervisning gratis, men også løn for at deltage og de var sikret både videre uddannelse og arbejde i fremtiden, hvis de ellers var egnede og stræbsomme.

I kraft af det ekspanderende undervisningsminimum trængte behovet for undervisning af de overskydende drenge sig på. Derfor påtog Søetaten sig i rollen som kongeligt patriarkat at opfylde dette for samtlige af det menige mandskabs børn, og der blev oprettet endnu en drengekole, hvor niveauet bevidst blev lagt lavere end i Gåsegade. Skolens primære sigte var at bibringe eleverne den nødvendige lærdom så billigt som muligt. Søetaten var moralsk forpligtet over for disse børn og deres skolegang, selvom det formelt ikke var tilfældet.

Søetatens skoler adskilte sig fra civile skoler i et stærkt organisatorisk samarbejde mellem skolevæsenet og resten af Etaten. Der var hele tiden en stor administrativ og juridisk ekspertise til rådighed, som skolerne kunne trække på. Derfor var det muligt at etablere en stør-

re disciplin i Nyboders skoler end i så mange andre skoler. For hele perioden gælder det, at skolerne gav drengene mulighed for social opstigning gennem flådens videre uddannelsessystem.

I sidste fjerdedel af perioden er der forhold, som bryder med det traditionelle kongelige patriarkat. Tydeligst og mest overraskende står Gåsegade skoles anvendelse af disciplin, der var så effektiv, at systematisk, fysisk revselse efter få år faldt væk, samtidig med at eleverne blev omtrent lige så dygtige, som børn i gode borgerskoler. Selvom lærerne anvendte lettere korporlig afstraffelse for mindre forseelser, var Gåsegade i denne henseende mange år forud for andre grundskoler.¹⁰⁹ At afstå fra korporlig afstraffelse bryder med den tankegang, hvor patriarken har ansvar for de undergivne samt pligt og ret til at revse dem fysisk. I stedet skulle drengene egenhændigt påtage sig ansvaret gennem selvkontrol.

I Gåsegade blev lærerstaben professionaliseret. Ved at stille krav til lærernes uddannelse tog Søetaten udgangspunkt i en symbolsk, formaliseret og ensartet standard, bestået eksamen og topkarakterer, der forudsatte et fælles videns- eller uddannelsesniveau. Dette dannede grundlag for en ansættelsesform, der var mere moderne, end lærernes tidligere engagement. Lærerne skulle sikres en løn, de kunne leve af, til gengæld var alderdomsforsørgelsen ikke længere patriarkens ansvar, men den enkeltes. I lærerinstruksen understregedes også et professionelt forhold kollegerne imellem. Ligeledes blev Gåsegades ledelse styrket i forhold til tidligere, idet den fik et flertal af søofficerer. Dels ændrede dette ledelsens faglige profil, dels bevirkede det, at skolens ledelse kunne optræde langt mere slagkraftigt og selvstændigt end tidligere. Det er tydeligt, at Gåsegade skilte sig ud fra de andre Ny-

boderskoler. Det resultat, man ønskede at få ud af eleverne var som det traditionelt var for skolerne: *“det højeste Formaal med Ungdommens Dannelse - og som bør være Summen af al Undervisning, er at skabe varig Tilfredshed i ham med hans Stilling i Staten”*.¹¹⁰ Men midlerne dertil var anderledes, fordi denne stilling i staten var under omformning. Aktuelt blev det faste mandskabs antal i forhold til de indrullerede indskrænket, hvorved den enkelte fik større ansvar. På længere sigt blev Faste Stok opløst som institution.

Det kongelige patriarkat var et eksempel på, hvordan enevælden kunne organisere liv og arbejde. Kongen havde brug for stabil arbejdskraft og loyalitet, men det betød ikke, at Søetatens ydelser udstraktes til mere end det højst nødvendige for at opnå dette. Det var i den forstand et patron-klient-forhold, hvor begge parter skulle have mest muligt ud af forbindelsen. Klienterne var ikke knægtede stakler, men værdige mennesker, der besad noget værdifuldt, som “systemet” gerne ville have del i: arbejdskraft, viden, troskab og stabilitet. Det kongelige patriarkat var ikke “totalt”, og det kapslede sig ikke til, men optog ideer fra omverdenen og fortolkede dem inden for sin egen ramme. Derigennem kan der spores tegn på, at nye, mere “moderne” organisationsformer vandt frem og på længere sigt var med til at afvikle det kongelige patriarkat. Søetatens indre organisation tilpassede sig i løbet af 1800-tallet både folkestyre, liberalisering af arbejdsforholdene og industrialiseringen. Flåden overlevede det kongelige patriarkat i kraft af åbenhed og udveksling af idéer, hvilket bl.a. kom til udtryk ved skolevæsenets store tilpasningsevne.

Noter

1. H. G. Garde: Den dansk-norske Sømagts Historie 1700-1814, 1852, s. 253.
2. Ole Lisberg Jensen: Dagligdag ombord i flådens store sejlskibe. Handels- og Søfartsmuseet: Hilsen fra søens folk. Festskrift til Anders Monrad Møller, 2002, s. 133.
3. Ole Feldbæk: Den lange fred 1700-1800. Olaf Olsen (red.): Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie, bind 9, 1992, s. 108-109.
4. H. Kyrre & H. P. Langkilde: Byens Skole. Københavns kommunale Skoles Historie, 1926, s. 79. Aksel H. Nellemann: Den danske skoles historie, 1966, s. 88.
5. Kyrre & Langkilde, se note 4, s. 49, 100ff; Hans Kyrre: Vor skole, 1960, s. 208.
6. Joakim Larsen: Bidrag til den danske folkeskoles historie 1794-1818, 1893, s. 22. Gunner Lind: Hær og uddannelse i Danmark-Norge i det 18. århundrede, Uddannelse, 1990, s. 28-29.
7. Udateret koncept. Rigsarkivet (RA): Nyboders skoler vedkommende (herefter Ny vedk.). Nyboders Kommandantskabs Aflevering af 1942: Sager om Søetatens Dreng- og Pigeskoler (herefter Afleveringen af 1942). Generalregistraturer før 1848, Proveniensenr. 508-521 (Søetaten).
8. Betalingsreglement. RA: Kongelige Resolutioner fra Søkrigskancelliet (herefter Kgl. Resolutioner). Bd. 1786-87. Folioregistratur 254. Søetaten 1 Marinearkivet indtil 1655, Kancelliekspeditioner 1659-1848, Admiralitetet 1659-1848.
9. Udateret koncept. Ny vedk.
10. 31. mar. 1786. Kgl. Resolutioner, bd. 1786-87.
11. 28. jan. 1787. Ny vedk.
12. Ingrid Markussen: Hvad skete der med skolen i 1814?, Tage Kampmann (red.): Et folk kom i skole, 1989, s. 40.
13. Larsen, se note 6, s. 32, 42.
14. 6. maj 1788. Ny vedk.
15. 13. nov. 1786. Ny vedk.
16. 19. feb. 1790. Ny vedk. Chr. Cramer.: Arithmetica Tyronica eller grundig Vejviisning practice at lære ald fornøden Huus- og Handels-Regning, fremsat ved en nye og fordeelagtig Lære-Maade, 1735.
17. 8. feb. 1787. Ny vedk.
18. 5. sept. 1791, 4. juni 1792. RA: Decisionsbog 1781; Decisionsbog 1792, Generalkom-

- missariatet, Folioregistratur 285. Delregi-
stratur over Søetaten, Generalkommissa-
riatets Arkiver.
19. Ingrid Markussen: Visdommens lænker. Studier i enevældens skolereformer fra Reventlow til skolelov, 1988, s. 75.
  20. Udateret koncept, Ny. vedk.
  21. 31. mar. 1786. Kgl. Resolutioner 1786-87.
  22. 28. jan. 1787 & 12. aug. 1789; Ny. vedk.
  23. Rom. 13, 1. Efes. 6, 5. Markussen 1988, s. 62, 123.
  24. Ingrid Markussen: Til Skaberens Ære, Statens Tjeneste og Vor Egen Nytte, 2. udg., 1995, s. 90.
  25. Juliane Engelhardt: "Adel er arvelig, men Dyd maae erhverves". Den patriotiske bevægelse i det danske monarki 1780-1799, Fortid og Nutid nr. 3, 2002, s. 172-174
  26. Markussen, se note 24, s. 89-90, 101.
  27. 8. jan. 1798. RA: Indkomne Breve vedr. Haandværkstokkens Skoler, Søetatens Drengeskoler og Nyboders Skoler 1804-15 (Herefter Breve 1804-15), Folioregistratur 154, Nyboders skoler. Disse kilder tilhører også Afleveringen af 1942 og skal ifølge Rigsarkivets personale stå sammen med det øvrige på arkivets hylder, men det er kun registreret i denne gamle folioregistratur og ikke som det øvrige i Generalregistratorer før 1848, Proveniensenr. 508-521 (Søetaten).
  28. 20. feb. 1798. Indkomne breve og skrivelser vedkommende Søetatens drengeskoler 1788-1870 (herefter: Skriv. 1788-1870) Afleveringen af 1942.
  29. 20. feb. 1798. Skriv. 1788-1870. At plysse værk vil sige at opkradse hamp el. lign. så det kan bruges til at tætte skibe med. Splidse vil sige at splejse tovværk, og garn er fiskegarn.
  30. Ibid.
  31. 6. feb. 1799, s. Breve 1804-15.
  32. Ibid.
  33. Ingrid Markussen: Hensynet til piger i den Reventlowske skolepolitik, Kvinder, køn og forskning, 1993, s. 83, 86, 100-101.
  34. 20. feb. 1798; Skriv. 1788-1870 & 26. okt. 1833; Protokol for pigeskolen (herefter: Pigesk.). Afleveringen af 1942.
  35. 29. juni 1798; Skriv. 1788-1870.
  36. Markussen, se note 24, s. 101.
  37. B. Rosenberg & P. Sigaard: Spindeskolen i Ølby, Køgestudier Vol. 1992 (Trykt 1993), s. 32.
  38. Minna Holm Kragelund: Håndarbejde for 150 år siden!, Håndarbejde i skolen, 1974, s. 7.
  39. 31. mar. 1822; Kgl. Resolutioner 1822.
  40. Larsen, se note 6, s. 6; Rosenberg & Sigaard, se note 37, s. 27; Kragelund, se note 38, s. 7.
  41. 31. maj 1822; Pigesk.
  42. Viktor Kristian Hjort: Sange for unge Piger, især med Hensyn til offentlige Arbejdsskoler, 1799, Forerindringen.
  43. Larsen, se note 6, s. 29, 32.
  44. Markussen, se note 24, s. 101.
  45. Markussen, se note 33, s. 86; Nellemann, se note 4, s. 63; Kyrre, se note 4, s. 296; Kyrre & Langkilde, se note 4, s. 154-155.
  46. 8. aug. 1800; Kgl. Resolutioner 1800.
  47. Harry Haue & Ellen Nørgaard: Skolen i Danmark 1500-1980'erne, 1986, s. 15.
  48. 14. dec. 1813; Kgl. Resolutioner 1813.
  49. 8. aug. 1800; Kgl. Resolutioner 1800.
  50. Joakim Larsen: Skolelovene af 1814, 1914, s. 531; Larsen, se note 6, s. 5; Willis Dixon: Education in Denmark, 1958, s. 30; Markussen, se note 24, s. 90.
  51. 20. feb. 1798, Skriv. 1788-1870.
  52. Udateret koncept, Breve 1804-15.
  53. 2 stk. udaterede koncepter; Breve 1804-15.
  54. Folketællingen 1801.
  55. 2. dec. 1812; Breve 1804-15.
  56. 22. aug. 1809, Breve 1804-15.
  57. Niels Kayser Nielsen: Mellem filantropi og militær. Kropskultur og idrætspædagogik i Danmark ca. 1780-1820, Fund og forskning, nr. 35, 1996, s. 135.
  58. 5. maj 1800, 19. jan 1805, & 27. nov. 1809; Breve 1804-15.
  59. Larsen, se note 50, s. 531-534.
  60. 8. aug. 1800, Kgl. Resolutioner 1800.
  61. Larsen, se note 6, s. 3; Markussen, se note 19, s. 104.
  62. Markussen 1988, s. 202.
  63. Larsen 1893, 32, 43.
  64. 6. feb. 1899; Breve 1804-15.
  65. Larsen 1893, s. 32; Nellemann 1966, s. 62; Markussen 1988, s. 199-200.
  66. Larsen 1914, s. 531; 533.
  67. Sv. Cedergreen Bech: Storhandelens by. Københavns historie bd. 3 1728-1830, 1981, s. 318.
  68. Larsen, se note 50, s. XXI.
  69. 30. okt. 1811; Kgl. Resolutioner 1811.
  70. 15. jan. 1812. RA: Kommissionsarkiver

- 1673-1841. Den angående Søetatens faste mandskabs hensigtsmæssigere organisation nedsatte kommission af 13.3.1810 bd. 1, Folioregistratur 254. (Herefter Org.komm.).
71. 17. feb. 1812; Org.komm.
72. 24. juli 1813; Breve 1804-15.
73. 14. dec. 1813; Kgl. Resolutioner 1813.
74. Litra E; Org.komm.
75. 1. nov. 1815. Protokoller for kommissionen vedrørende Søetatens Drengeskole, bd. 1. Afleveringen af 1942. (Herefter Kommis. 1).
76. 19. sept. 1819. Indkomne Breve vedk. Drengeskolerne. Pk. 1816-1827. Afleveringen af 1942. (Herefter Dreng. 1816).
77. 19. sept. 1823. Korrespondanceprotokoller for drengeskolen, bd. 1. Afleveringen af 1942. (Herefter Korresp.).
78. Joakim Larsen: Bidrag til den danske folkeskoles historie 1818-1898, 1899, s. 65.
79. 25. mar. 1817; Dreng. 1816, 8. jan. 1818; Korresp.
80. 4. juli 1821; Kommis. 1.
81. 25. apr. 1818, Korresp.
82. F.eks. 2. feb. 1790 & 3. sep. 1790; Nyb. vedk.
83. 17. mar. 1816; Kgl. Resolutioner 1816.
84. 2. jan. 1816; Korresp.
85. 7. nov. 1815; Korresp.
86. 2. jan. 1816; Dreng. 1816.
87. Anette Vasström: Holmens by – Nyboder og dets beboere især i nyere tid, 1985, s. 65; Egil Skall: Jens Christian Petersens barndoms- og skoleerindringer fra Nyboder omkring 1830, Historiske Meddelelser om København 1998, s. 15; Orlogsmuseet: Erindringer. Udateret, usigneret. Tilskrevet Edvard Andersen, Fotokopi, originalen i privateje. S. 9.
88. 2. maj - 29. okt. 1816; Straffeprotokoller for drengeskolen 1816-48, Afleveringen af 1942 (Herefter Straf.).
89. 11. nov. 1816; Straf.
90. 12. juli 1816; Straf.
91. 11. maj 1816; Straf.
92. 2. maj 1816 & 15. juni 1816; Straf.
93. 5. okt. 1816; Straf.
94. 27. aug. 1816, 5. juli 1816; Straf.
95. 29. juni 1816; Straf.
96. 8. maj 1816, 18. feb. 1818; Straf.
97. 12. jan. 1821 & 25. jan. 1821; Straf.
98. 14. dec. 1813; Res. 1813.
99. Kong Frideric den Femtes Krigs-Artikels-Brev for Land Tjenesten ved Søe Etaten, 1756, s. 202 ff., 243.
100. F.eks. Dansk Lov, 1683, genudg. 1971, 6/17/32-38, s. 983-986.
101. Ditlev Tamm: Dansk retshistorie, 1996, s. 211, 216, 228-229.
102. 25. okt. 1821 & 30. jan. 1823; Skriv.; 1. feb. 1822; Pigesk.
103. 25. juli 1819; Kgl. Resolutioner 1819.
104. 21. maj 1820; Kgl. Resolutioner 1820.
105. 24. feb. 1820; Dreng. 1816.
106. 30. maj 1820; Skriv.
16. sept. 1825; Pigesk.
1. okt. 1826; Pigesk.
107. Peter Thonboe: Pigespeilet. Læsebog for Pigebørn i Almueskolerne efter Justus Gottfr. Reinhard, 1807.
108. Betalingsreglement; Kgl. Resolutioner 1840.
109. Haue & Nørgaard, se note 47, s. 31.
110. 20. mar. 1813; Breve 1804-15.

De danske årsmøder i Sydslesvig – et nationalt ritual?

Karen Margrethe Pedersen

Fortid og Nutid, marts 2004, s. 26-45

Dannebrog, det sydslesvigske løveflag, danske fædrelandssange, bøgeregne og taler på dansk er faste elementer på De danske årsmøder i Sydslesvig. De understreger forbindelsen mellem det danske mindretal og Danmark. Blandt deltagerne er såvel mindretallets medlemmer som politikere, foreningsledere og andre interesserede fra Danmark. Årsmøderne gør også det tyske flertal opmærksom på mindretallets eksistens og dets nationale tilhørsforhold. De første årsmøder fandt sted i 1921, og lige siden har de været bygget op om optog og møder med taler og hilsner. Der har hertil været en omfattende brug af nationale symboler. Foruden en beskrivelse af nutidens årsmøder giver artiklen et bud på hvorledes de kan betragtes som et ritual med flere funktioner.

Karen Margrethe Pedersen, f. 1949, dr. phil., lektor ved Institut for Grænseregionsforskning, Syddansk Universitet i Aabenraa med arbejdsområderne sprog og pædagogik, kultur og identitet. Har bl.a. udgivet *Dansk sprog i Sydslesvig. Det danske sprogs status inden for det danske mindretal i Sydslesvig* (2000) og *Sprog og sprogkontakt i den dansk-tyske grænse-region – en bibliografi* (2003). Denne bibliografi ligger på internettet via www.ifg.dk, og den angiver øvrige publikationer.

Hvert år afholder det danske mindretal i Sydslesvig et stort arrangement den første weekend i juni. Det kaldes De danske årsmøder i Sydslesvig. Sydslesvigsk Forening (SSF), som er mindretallets største kulturelle forening, står for årsmøderne. Den betragter dem som årets højdepunkt for det danske mindretal og ikke kun for medlemmerne af foreningen. Det er hele mindretallets årsmøder. Ifølge en informationsbrochure om foreningen fra 1997 er mødernes funktion at understrege forbindelsen mellem danske i Sydslesvig og Danmark. En nyere udgave af brochuren fremhæver at de bliver afholdt i "*danskhedens tegn*", men også tematiserer generelle mindretalsspørgsmål.

Sydslesvigsk Forening har et årsmødevalg som planlægger møderne. Det

kommer med en vurdering af årsmøderne i en beretning på foreningens hovedstyrelsesmøde det følgende år. Og den bliver senere trykt i *Sydslesvigsk Årbog*. I 1998-udgaven omfatter den både årsmødernes form, indhold og funktion. Heraf fremgår det at deltagerne havde det godt med den traditionelle struktur med sange, taler og underholdning. At det foregik på dansk, betragtes som sproglig næring, og det understreges at der var udmærkede budskaber i talerne. Det væsentlige anses dog for at være fællesskabet, hyggen og den markering af det danske ståsted i mindretallet der ligger i at deltage: "*Vi erfarede også denne gang, at man i store træk befinder sig godt i det traditionelle: sange, taler, underholdning. – Selvom der også flere steder er en trend*

i retning af grill/børneparty. En grundpille for et mindretal er selvsagt værdien af at være sammen og råhygge – som det hedder på nyere dansk. Men vitaminpiller er også nødvendige for god udvikling. Og ser vi på sproglig ernæring er og bliver DANSK sang, tale og underholdning af afgørende betydning, og hvert år kommer der også mange ganske udmærkede BUDSKABER i talerne. Selv om essensen kan læses dagen efter i avisen er og bliver det at sammenligne med konserves. Mener man noget med sit danske ståsted i vort mindretal, må understøttelse af, og deltagelse i, en markeret festdags fællesskab være en selvfølge”.¹

Årsmøderne er blevet afholdt hvert år siden 1921, bortset fra i 1938 hvor de blev aflyst pga. mund- og klovsyge, og i 1943-45 hvor krigen var årsag til aflysningen.² Der er helt faste elementer i årsmøderne som gentages år efter år, og de vil kort blive beskrevet i de følgende tre afsnit. Herefter følger analyse og fortolkning. Hele studien bygger dels på skriftligt kildemateriale, dels på deltagerobservation i perioden 1995-2000.

Årsmøder

Årsmøderne ligger som sagt den første weekend i juni. Når der er sammenfald med helligdage, kan de imidlertid flyttes til den sidste weekend i maj. En årsmødeplakat har siden 1952 fortalt om tidspunktet.

Flertalsformen *årsmøder* understreger at der er tale om en række møder i løbet af weekenden. Der er lokalmøder i de fleste af foreningens distrikter som dækker hele Sydslesvig. De finder sted fredag aften, lørdag eftermiddag eller aften. De danner optakt til friluftsmøderne om søndagen, som har fået betegnelsen årsmødedagen. Der bliver afholdt tre store friluftsmøder om efter-

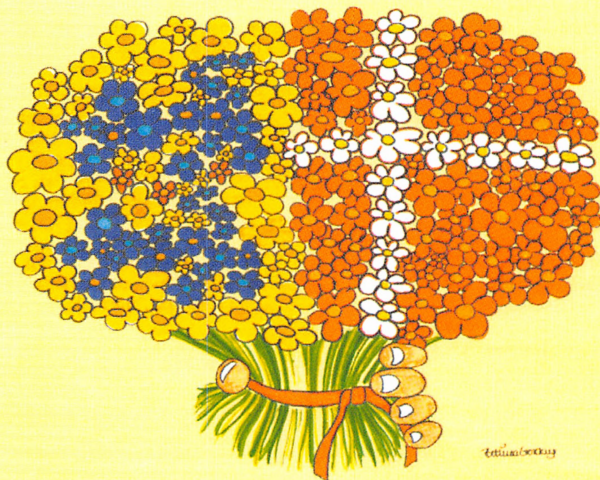
middagen, et i Flensborg, et i Slesvig og et enten i Husum, Tønning, Frederikstad eller Bredsted. Inden da er der flaghejsning på årsmødepladsen i Flensborg kl. 8 og gudstjenester i Sydslesvigs danske menigheder kl. 10. De ligger spredt over hele landsdelen. Dertil kommer årsmødeudstillinger på Dansk Centralbibliotek i Flensborg og Mikkelberg Kunstcenter i Hatsted ved Husum, og FDF/FPF-orkestre fra Danmark spiller udendørs forskellige steder i Flensborg lørdag formiddag. Andre orkestre og lokaliteter kan dog forekomme.

De lokale årsmøder

Møderne fredag og lørdag finder sted i mindretallets skoler, børnehaver, forsamlingshuse og menighedssale og er som regel skåret over samme læst. Fredag aften starter møderne mange steder med at mindretallets medlemmer og gæster fra Danmark samles udendørs ved flagstangen, synger en flagsang og tager Dannebrog ned. Samme ceremoni gentages lørdag eftermiddag, hvor flaget dog hejses. Både på fredagsmøderne og lørdagsmøderne, der sjældent foregår det samme sted, spiller et orkester et nummer udendørs i forbindelse med flagceremonien og derefter et indendørs. Dernæst følger fællessang, velkomst, fællessang, orkestermusik, hilsner fra Danmark, en tale, fællessang, kaffebord, underholdning og en fællessang. De fleste orkestre er fra Danmark, enten FDF/FPF eller en dansk bygarde, men også de sydslesvigske Slesvig Spejderorkestre og Hejmdal Blæseorkestre bidrager til underholdningen.

Hilsner fra Danmark overbringes som regel enten af et folketingsmedlem eller et medlem af Femmandsudvalget, som er den danske stats udvalg for kulturelle anliggender i Sydslesvig. Dets hovedopgave er at formidle den økonomiske

*Hold fast -
hold sammen*

28.-30. maj 1999

DE DANSKE ÅRSMØDER
I SYDSLESVIG

for 75. gang

Plakaten til De danske årsmøder i Sydslesvig indeholder som regel et eller flere nationale symboler. Den indgår også på årsmødeprogrammerne og på T-shirts. På billedet ses programmet fra 1999, hvor Dannebrog og det sydslesvigske løveflag indgår i blomsterbuketten. Plakaten er tegnet af Bettina Gerckens.

støtte fra den danske stat til mindretallet. Hilsnerne kan også gives af en repræsentant fra Nordisk Råd, Amtsrådsforeningen, Danmarks Lærerforening, Foreningen Norden og Dansk Kirke i Udlandet eller fra de nationale foreninger Grænseforeningen, Slesvig-Ligaen, Slesvigsk Samfund, Sydslesvigsk Udvalg og Danmarks Samfundet.

Talerne kommer hovedsagelig fra Sydslesvig, men kan være fra Danmark.

Herfra er også det meste af underholdningen. Den består ofte af et musikalsk indslag som regel med sang, men også folkedans, tryllekunst og teater kan forekomme. I tilknytning til møderne, især dem om eftermiddagen, kan der være aktiviteter specielt for børn og unge.

Ved disse lokalmøder er den officielle ramme dansksproget. Der bliver talt dansk til forsamlingen, og sangene er

på dansk, men deltagerne kan tale både dansk og tysk indbyrdes.³

Friluftsmøderne om søndagen

De tre friluftsmøder om søndagen bliver indledt med et optog. Man samles et aftalt sted og begynder at gå mod pladsen hvor friluftsmødet skal holdes. Det er muligt at slutte sig til optøget hele vejen. Forrest går fanebærerne med de danske faner fra distrikterne i Sydslesvigsk Forening. Dernæst kommer et orkester. Rækkefølgen kan dog være omvendt. Orkestret er som regel en garde eller et FDF/FPF-orkester. Derefter kommer deltagerne.

I Flensborg kan det være formænd for Sydslesvigsk Forening på forskellige niveauer der går forrest, ofte mænd i jakkesæt med et lille dannebrogflag i silke som klistermærke på reverset. De som skal holde tale på friluftsmødet, kan være iblandt dem. De øvrige steder ser der ikke ud til at være noget system i rækkefølgen. Voksne og børn går sammen, men unge ser man næsten ikke. Er studenterne fra mindretallets danske gymnasium i Flensborg, Duborg-Skolen, dimitteret, kan der være enkelte med studenterhuer på.

Nogle af deltagerne i optøget går med et dannebrogflag i hånden, som regel børnene, der også kan have et dannebrog malet i hovedet. Andre nøjes med et flag i Fjällräven-rygsækken eller et lille dannebrogflag på tøjet. De øvrige nordiske flag og det frisiske flag er undertiden også repræsenteret. Det afspejler at Sydslesvigsk Forenings formål er at fremme både dansk og nordisk kultur, og at Friiske Foriining (da. Frisisk Forening) har status af amtsforening under Sydslesvigsk Forening.

Ved ankomsten til årsmødepladsen er der ceremonielt faneindtog, og fanerne bliver stillet bag talerstolen. Så er der

På friluftsmødet i Slesvig under De danske årsmøder i Sydslesvig i 1997 blev der flaget med Dannebrog, det sydslesvigske løveflag og det frisiske flag. Dermed blev det nationale og regionale tilhørsforhold fremhævet sammen med det danske mindretallets samarbejde med friserne i Friiske Forening. Foto: Forfatteren.

flaghejsning, dog ikke i Flensborg hvor flaget bliver hejst om morgenen. Her har det undertiden været en faldskærmsudspringer der kom dalende ned med flaget, hvorefter der er flaghejsning. Herunder bliver der sunget en flagsang. Derefter følger der til tider lurblæsning. Efter en koncert ved det eller de orke-

stre der har deltaget i optøget, byder en by- eller amtsformand fra Sydslesvigsk Forening velkommen. Så synger deltagerne, og i varieret rækkefølge kommer en hilsen fra Danmark, ofte bragt af folketingets formand, en minister eller et medlem af folketingets Femmandsudvalg, en hilsen fra det officielle Slesvig-Holsten, en fællessang, optræden som regel med børnehavebørn klædt i rødt og hvidt, gymnaster eller folkedansere, festtale ved en dansker fra Danmark eller Sydslesvig, musikindslag og fællessang. Under forløbet kan også være indlagt overrækkelse af nye faner til nogle af Sydslesvigsk Forenings distrikter. De uddeles af Danmarks-Samfundet. Når talerne er slut, åbner boder med informationer om mindretallets foreninger og salgsboder med mad og drikkevarer. Og til børnene kan der være opstillet forskellige legeredskaber som fx en hoppeborg. Der kan også være snobrødsbagning, popcornsristning, bodypaint, cykelringridning og flere andre aktiviteter.

En særlig mødeleder binder disse indslag sammen fra start til slut. I Flensborg er friluftsmødet nogle gange sluttet med at Dannebrog sendes til vejrs med flere store heliumballoner påhæftet en hilsen fra det danske mindretal. Ellers bliver der sunget en fællessang.

Dansk national identitet – manifestation og identifikation

Foruden den faste struktur på årsmøderne er en omfattende brug af nationale symboler et karakteristisk træk. Det drejer sig om handlinger, væremåder, sproget som medie og tingsliggjorte udtryk, frem for alt Dannebrog og årsmødeplakaten. Siden 1980'erne er Dannebrog næsten altid indgået i motivet på plakaten. Dette motiv går igen på års-

mødeprogram og klistermærker, årsmøde-T-shirt og undertiden også på en årsmøde-kasket.

Årsmødeoptogene

Et eksempel på et årsmødeoptog ses på dette nummers forside. I disse optog er det karakteristisk at fanebærerne har forskelligt hverdagstøj på, evt. en træningsdragt der hører til en idrætsforening, eller en spejderuniform. Det er en broget skare og altså ikke en fælles uniformeret flok. Alle har fx ikke en årsmøde-T-shirt på. Denne fremtoning står i modsætning til mindretallets brug af udtrykket "faneborgen"⁴ til at karakterisere det samlede antal faner der bliver båret forrest. Dette udtryk har et militærisk tilsnit, hvilket fanebærerne ikke har.

En faneborg signalerer styrke og uigennemtrængelighed, og optogets faneborg kan således ses som et udtryk for en stærk og massiv danskhed. Den er så stærk at det tyske flertal ikke kan overvinde den. Der kan også ligge en magtmanifestation i fanerne, som ikke bruges på samme måde af flertallet i Slesvig-Holsten. I optøget bruges fanerne som de først blev brugt i de danske skytteforeninger og senere af idrætsforeninger ved stævner og lignende til at markere dansk national identitet.⁵

Karakteristisk for orkestret i optøget er at det er en dansk bygarde som fx Gråsten Garden, Sønderborg Garden, Tordenskjoldgarden eller et FDF/FPF-orkester fra Danmark. Det kan også være et dansk spejderorkester fra Sydslesvig. De signalerer alle underholdning og folkelighed. Godt nok marcherer orkestret i takt, men musikens funktion er ikke at lægge op til at deltagerne i optøget skal gå i takt. Det ser nærmere ud til at de for alt i verden ikke vil gå i

lige rækker og i takt. De går uden nogen form for orden, snakker og hilser på hinanden.

Hvis nogle mænd i jakkesæt går sammen og adskiller sig fra resten af deltagerne, kan de være udsagn om bestemte sociale positioner inden for mindretallet eller i Danmark. Ofte er det de øverste ledere i mindretallets foreninger og ministre og konsuler fra Danmark. Går de forrest, er der en hierarkisk struktur i optoget, ellers signalerer plads i optoget og påklædning ikke social position, men social lighed. Lighedsideologien er ifølge Richard Jenkins med reference til Uffe Østergård et kerneelement i den danske nationale identitet, danskheden, og den har sine rødder i en agrar politisk tradition der går ind for frihed og lighed.⁶ Det kan være denne frihed der afspejler sig i optoget. Der skal alle ikke gå på en bestemt måde. Orkestrets medlemmer vælger ofte at gå i lige rækker og i takt, fanebærerne udviser sjældent nogen systematik, og de øvrige deltagere går som folk på gågaden i myldretiden, dog i samme retning. Det er muligt at slutte sig til optoget undervejs, og man kan også forlade det inden det når målet. Man har friheden til at gøre som man vil.

Formen kan signalisere en afstandtagen fra militærparaden, fx som den kendes fra tiden under nazi-styret. Det kan også være forestillinger om uformel dansk væremåde deltagerne forsøger at identificere sig med. Den er beskrevet af bl.a. Anne Knudsen: "*I Danmark er det en dyd at være 'uformel'*".⁷ Den uformelle væremåde kan endvidere tolkes som en modstereotypi til den stereotypi nogle bruger til at identificere tyskere med: "*Ordnung muss sein*". Optogets manglende struktur er dermed et af de symboler på danskhed som manifesteres ved optoget.

I optoget taler de voksne i stor udstrækning dansk indbyrdes. Derved

markerer de at de identificerer sig med det danske mindretals officielle nationalsprog. Og dansk sprog kan ses som et af de nationale symboler under årsmøderne. Forældre og børn taler derimod som regel tysk sammen. Det hænger sammen med at tysk er udbredt som hjemmesprog i de dansksindede familier. De har dansk som andetsprog tilegnet i mindretallets institutioner og foreninger. Der bruger de dansk til de ansatte og topledere. Men da valg af sprog er bundet til den enkelte, vælger forældre og børn som regel altid at bruge hjemmesproget sammen uanset hvor de befinder sig. De relativt få familier som har dansk som hjemmesprog, taler derfor naturligvis også dansk indbyrdes under årsmøderne.⁸

Ved brugen af dansk nationale symboler og en væremåde som i deltagerens selvforståelse er dansk, fungerer årsmødeoptoget, eller rettere optogene, som en demonstration af et dansk nationalt tilhørsforhold. Udadtill er det en markering over for flertallet idet man går samlet gennem gaderne. Indadtill markerer optoget et nationalt fællesskab deltagerne imellem.

Årsmødeoptoget med sit orkester, sine fanebærere og deltagere med dannebrogflag har lighedstræk med paraden. Den hører til de formelle ritualer der er karakteriseret ved fastlagte strukturer. I kraft af sin mangel på ensrettethed eller organisation har årsmødeoptoget imidlertid også fællestræk med optog under karneval, det uformelle ritual der skaber fællesskab. Det kan tillige minde om optog eller marcher i forbindelse med fredelige demonstrationer.

Dannebrog

Dannebrog står som sagt helt centralt i årsmødeoptogene, ikke blot fanerne forrest, men også deltagerens flag i hånden

Talerstolen ved De danske årsmøder i Sydslesvig er ofte draperet med Dannebrog. Ved friluftsmødet i Flensborg i 2002 står statsminister Anders Fogh Rasmussen på talerstolen, mens et FDF-orkestermedlem tager en lur på græsset foran. Foto: Flensborg Avis.

eller det påmalede Dannebrog i ansigtet. Dertil kommer klistermærkerne på tøjet. Det er Valdemarsflag. Desuden kan der være et Dannebrog på årsmødeplakaten. Påklædningen kan også afspejle de nationale farver, fx mænd med rød jakke, hvid skjorte og rødt slips og kvinder med hvid skjortebluse og rød trøje. Men deres antal var ikke stort sidst i 1990'erne.

Årsmødepladsen bugner med Dannebrog. Fanerne der er opstillet, talerstolen der ofte er draperet med et dannebrogflag og rækker af flagstænger med Dannebrog og de øvrige nordiske flag på pladsen, som dog spiller en underord-

net rolle. Ofte optræder børnehavebørn klædt i rødt og hvidt.

Valdemarsflagene sælges som årsmødeflag og bæres som udtryk for at man er aktiv deltager i årsmødet. De kommer fra Danmarks-Samfundet, der ved salget får penge ind til køb af flag og faner. Valdemarsflagene sælges i Danmark på Valdemarsdag den 15. juni, den dag Dannebrog ifølge myten faldt ned fra himlen, mens Valdemar Sejr var på korstog.

Denne myte genfremstilles undertiden ved at lade Dannebrog falde ned fra himlen på friluftsmødet i Flensborg, godt nok med en faldskærmsudspringer. Men det er en ekstra markering af at den nationale danske identitet også omfatter de nationale myter. Det gælder ligeledes for det flag som sendes op med balloner til slut, og som forventes at dale ned et sted i Flensborg. Hvis det ikke falder ned hos en dansksindet, gør det tillige flertallet opmærksom på mindretallets eksistens og dets nationale tilhørsforhold.

Ved lokalmøderne inden friluftsmøderne ikke blot vajer Dannebrog, men der er som beskrevet flaghejsning og -nedtagning og flagsang. Inden døre er talerstolen ofte draperet med et flag, der er pyntet med små dannebrogflag på væggene og på bordene. Og det er næsten obligatorisk at købe et Valdemarsflag til at sætte på tøjet. Dertil kommer at flagets rød-hvide farver, de nationale farver, går igen i alle sammenhænge. Bordene er ofte dækket i farverne rødt og hvidt, fx røde duge, hvidt service, røde servietter og blomsterbuketter holdt i rødt og hvidt. Selv lagkagerne kan være røde og hvide.

Årsmøderne har dermed en flagskik der omfatter statens, folkets og, som del deraf, sportsverdens og den kommercielle verdens brug af Dannebrog. Traditionelt blev Dannebrog brugt som nationalt samlingsmærke i det folkelige arbej-

de, og i det grundtvigianske foreningsliv blev Dannebrog et symbol på fælles værdier inden for nationalitet, kultur og politik. Inge Adriansen beskriver værdierne således: *“Især i det grundtvigianske foreningsliv fik Dannebrog en særlig betydning som symbol på danskhed, fælles åndelige værdier og folkelig selvbestemmelsesret. Talerstolene draperedes med flag, når der var møder. Også i andre dele af det folkelige Danmark blev der flittigt anvendt Dannebrog. Husmandsforeninger, ungdomsforeninger, afholds- og sangforeninger, alle havde de faner som anvendtes som symbol på fællesskab, danskhed og demokrati”*.⁹

Flagstænger med vajende flag, ceremonier ved flaghejsning og -nedtagning og faneindtog viser den traditionelle danske flagskik. Dannebrog er her symbol på staten, dens magt samt kongehuset. Det er nationens symbol. Sammen med myten om det himmelfaldne dannebrog er dette nationale symbol med til at skabe en national identitet. Flaget er således både ved de lokale og centrale årsmøder et symbol på den danske nation som mindretallet har et officielt tilhørsforhold til.

Brugen af flaget på kvinderne og tøjet og i hånden ligger inden for en moderne folkelig tradition og signalerer *“fest, glæde og samhørighed”*.¹⁰ Det fungerer som hurra-flag. Ved selv at bære flaget på sig viser mindretallets medlemmer imidlertid også deres nationale identitet. Gennem symbolet integreres man i mindretallet. Dannebrog er dermed både identifikationsobjekt og -redskab.

Det sydslesvigske løveflag

Et andet flag som også bliver brugt på årsmøderne, enten som bordflag eller dekoration på vægge, er et gult flag med to blå løver. Det er det sydslesvigske lø-

veflag som også hedder løvefanen. De to løver stammer fra våbenskjoldet for her-tugdømmet Slesvig, og i 1800-tallet blev dette flag et symbol for danskhed blandt de dansksindede. Efter folkeafstemningen i 1920 hvor Sydslesvig blev ved med at tilhøre Tyskland, fortsatte de danske med brugen af løveflaget.

Efter anden verdenskrig forbød de allierede sejrherre enhver form for flagning i Sydslesvig. De danske måtte hverken bruge det danske nationalflag Dannebrog eller det sydslesvigske løveflag. Men i 1949 fik delstaten Slesvig-Holsten fanen med de to løver og nældebladet som sit flag. Så begyndte det danske mindretal i Sydslesvig også at bruge sit løveflag. Ved årsmødet i Flensborg i 1950 var der løveflag på flagstængerne og talerstolen. Der var også årsmødemærker med de to løver. Og løveflaget blev sendt op med raketter og dalede ned. Helt ligesom Dannebrog efter sagnet faldt ned fra himlen.¹¹

I 1955 blev Bonn-erklæringen vedtaget, og forbuddet mod Dannebrog blev ophævet. Herefter bruger mindretallet Dannebrog for at markere at det tilhører Danmark. Det er et symbol på medlemmernes nationale identitet. Løveflaget viser at mindretallet hører hjemme i Sydslesvig og kan ses som et symbol på medlemmernes regionale identitet.

Lurblæsere

Et andet symbol der kan tolkes som et, om ikke dansk, så dog nordisk symbol på nationalt tilhørsforhold, er lurblæserne. De blev brugt af vikingerne og dermed af en nordisk befolkningsgruppe som mindretallets medlemmer kan identificere sig med i overensstemmelse med deres nationale identitet. Uden i øvrigt at drage nogen sammenligning brugte nazisterne også lurblæserne i deres pro-

Det sydslesvigske løveflag og et banner med Dannebrog ved De danske årsmøder i Sydslesvig i Slesvig 1997. Foto: Forfatteren.

paganda, hvilket kan gøre symbolikken noget problematisk for et mindretal i Tyskland. Men det overvindes vel af at lurterne bliver brugt som kvalitetsmærke for dansk smør,¹² og af at lurblæsning også anvendes ved officielle lejligheder i Danmark bl.a. på Rådhuset i København.

Bøgegrene

Som nævnt er lokalerne hvor møderne i distrikterne bliver holdt, som regel pynetet i rød-hvide farver. Der indgår også ofte bøgegrene i udsmykningen. Da bø-

gen har status som nationaltræ, kan bøgegrene også betragtes som et dansk nationalt symbol. Ifølge Inge Adriansen udtrykker de fest og glæde og ligger dermed på linje med brugen af Dannebrog som hurra-flag.¹³

Taler og hilsner på dansk

Talerne bliver ligesom hilsnerne fra Danmark holdt på dansk, det nationale sprog som mindretallet identificerer sig med, men ikke har som hjemmesprog eller arbejdssprog i ret stor udstrækning. Temaet i talerne kan variere inden for

et bredt repertoire fra dagsaktuelle politiske begivenheder til synspunkter på kultur og hverdagsliv. Der behøver således ikke at være noget i talernes indhold som plæderer for en nationalt funderet fællesskabsfølelse. En sådan appel ligger der snarere i de hilsner fra regering, organisationer og foreninger i Danmark som bliver givet fra talerstolen. Her understreges båndene mellem tilhørslandet og mindretallet. De er et udtryk for at sydslesvigerne bliver husket, for årsmødedeltagerne kan jo selv følge med i hvad der rører sig i Danmark via radio, tv og aviser. Hilsnernes funktion bliver derved et symbol på fællesskabet. Det er et fællesskab som rummer mulighed for kritik, selv om alle i mindretallet ikke ønsker kritiske udtalelser i forbindelse med hilsnerne: *“Ved disse taler og hilsner sker det jo ofte, at man ud over at ønske alt godt til årsmøderne også kommenterer aktuelle sydslesvigiske emner. Her er der blevet fremsat kritik fra en enkelt sydslesvigsk organisation, som mener, at man skal stoppe sådanne udtalelser. Årsmødeudvalget har ikke i sinde at begrænse invitationer, der sendes ud nordpå – og mener forresten også, at når Sydslesvig står så stærkt, som det gør, så kan det også bære kritiske røster under en årsmødetale”*.¹⁴

Ved friluftsmøderne ser det ikke ud til at der bliver lyttet ret meget til det der bliver sagt fra talerstolen. Mange går rundt og hilser på dem de møder. Og nogle falder i snak. Da jeg en gang undrende spurgte nogle af deltagerne hvad det skyldtes, lød svaret at man kunne læse talerne i Flensborg Avis dagen efter. Her kom folk for at snakke med hinanden. For mange er indholdet eller budskaberne i talerne og hilsnerne m.a.o. ikke det vigtigste, i hvert fald ikke i første omgang. Det kan være at deltagerne finder det vigtigt at talerne holdes på dansk. Det er i hvert fald både cen-

tralt for Sydslesvigsk Forening og obligatorisk for de talere som foreningen inviterer.

Der deltager også personer fra officiel tysk side i friluftsmøderne, især i Flensborg, og nogle af dem overbringer hilsner og holder taler. De er fritaget fra kravet om at tale på dansk, men nogle gør det alligevel. Officiel tysk deltagelse har været kutyme siden 1989, hvor den slesvig-holstenske ministerpræsident Björn Engholm deltog. I 1999 var det således den slesvig-holstenske ministerpræsident Heide Simonis.

Invitationen til det tyske flertal udsprang af en tysk politikers opfordring. Den hvilede på det officielle Slesvig-Holstens ønske om at give udtryk for dets anerkendelse af mindretallet. Når mindretallet tog imod opfordringen, kan det tolkes som en åbenhed over for flertallet. Der er ikke længere en frygt for at mindretallet skal blive assimileret. Det er stærkt nok til at officielle tyske gæster er til stede ved årsmøderne. Det kan også være at mindretallet netop ønsker at vise dets styrke og nationale tilhørsforhold. De tyske gæsters tilstedeværelse nedbryder således ikke skellet mellem flertal og mindretal, men viser den gensidige respekt og accept. Derudover er det muligt at mindretallet vil signalere at dets medlemmer er loyale tyske borgere, som tager del i det tyske samfund.

Sange

Mens deltagerne ikke altid er aktive lyttere, så er de til gengæld aktive når der står fællessang på programmet. Mange synger med på sangene som er aftrykt i årsmødeprogrammet. Det er som regel danske fædrelandssange. De afspejler det nationale tilhørsforhold og indgår på linje med de øvrige nationale symboler i årsmøderne.¹⁵ Ligesom Dannebrog fun-

gerer disse fædrelandssange som både identifikationsredskab og -objekt.

Kaffebord

Ved mange lokalmøder er kaffebordet et fast indslag. Når man ser kaffebordene dækket i rødt og hvidt, giver det associationer til en dansknational symbolverden. Er der tilmed smurte boller og wienerbrød på bordet, forstærkes associationerne. Sådanne madvarer forbinder mange med et typisk dansk kaffebord. De bliver, ligesom smørrebrød, derfor af en del danskere betragtet som nationale symboler. En lignende dansknational identifikation kan forekomme hvis der er en lagkage med rødt gele og flødeskum langs kanten. Her er det dog farverne og ikke den tyske tærtetradition som giver de nationale associationer.

Underholdning

De kulturelle indslag der kommer på scenen, både på de lokale årsmøder og på friluftsmøderne, er i stor udstrækning importeret fra Danmark. Det giver en identitetsoplevelse der er entydig i national henseende, forstået på den måde at det er danskere fra Danmark der kommer til Sydslesvig. Det er ikke en amerikansk rockgruppe der spiller, det er danskere. Så er det underordnet at det er et Marimba-orkester fra Spjald der spiller sydamerikansk musik. Det er ikke indholdet der er afgørende. Det afgørende er at disse musikere er fra Danmark.

I 1998 havde årsmøderne besøg af 17 FDF/FPF-orkestre med 489 medlemmer. Det kan sættes i relation til at der var 17.577 deltagere eller som skønnet for friluftsmøderne 12.000 deltagere. Bare antallet af FDF/FPF'ere siger noget om

underholdningens omfang. Dertil kommer en række folkedansegrupper og gymnaster fra danske repræsentationshold. De marcherer ofte ind på årsmødepladsen med faner forrest. Folkedanserne har traditionelle folkedragter på, og gymnasterne er ofte i rødt-hvidt tøj. Det er en påklædning som hører til den nationale symbolverden.

Af det indledende citat fra *Sydslesvigsk Årbog* 1998 fremgår at sang, tale og underholdning på dansk bliver anset for at være en vigtig sproglig indsprøjtning. Det hænger sammen med at mindretallet lever i en tysk hverdag, og de fleste medlemmer har tysk som hjemmesprog. Underholdningen er imidlertid i stor udstrækning nonverbal, det er lyd og bevægelse der dominerer. Den nationale symbolværdi ligger derfor først og fremmest i at det er danskere fra Danmark eller fra mindretallet der står for underholdningen, ikke i at det er på dansk.

Familien som metafor

Det nationale fællesskab som markeres ved årsmøderne, omfatter både fællesskabet med tilhørslandet Danmark og fællesskabet internt i mindretallet. Det understreges ved at hovedtalerne på friluftsmøderne ofte er fra Danmark, og at der på lokalmøderne enten er talere eller nogle der overbringer en hilsen fra Danmark. Det er sjældent at der ikke er nogen fra Danmark blandt dem der henvender sig til forsamlingen. Dertil kommer de såkaldte årsmødegæster der får gratis kost og logi hos familier fra mindretallet. De skal bevidne samhørigheden mellem Danmark og Sydslesvig, men nu om dage er deres tal ikke stort.

Af øvrige gæster bemærkes endagsbesøgende der kommer i busser. Det er fortrinsvis medlemmer af Slesvig-Ligaen eller Grænseforeningen hvis formål er at

støtte danskheden i Sydslesvig. Gæsterne fra disse nationale foreninger hører som regel til den ældre generation, mens børnefamilier er en sjældenhed. De unge fra Danmark der kommer til årsmøderne, er fortrinsvis orkestermedlemmer eller gymnaster der skal optræde.

Alle de danskere som kommer nordfra til årsmøderne, omtales i mindretallets nationale diskurs som familien i Danmark. Og mindretallets medlemmer betragter også selve mindretallet som en familie. Det kan eksemplificeres med et par udtalelser. Under et landsmøde i mindretallets politiske parti, Sydslesvigsk Vælgerforening (SSW), i 1997 sagde en politiker fra talerstolen at: *“det er egentlig på tide, at vi engang overtager de normer som man har i den danske familie hjemme”*.¹⁶ Og Grænseforeningens formand sagde om Grænseforeningens medlemmer: *“De er i ganske særlig grad, om jeg så må sige familien i Danmark. Familien i Danmark er Grænseforeningens medlemmer som følger arbejdet hernede”*.¹⁷ Under det danske regentpars besøg hos mindretallet i 1998 gav Sydslesvigsk Forenings formand også udtryk for familietanken: *“Netop i denne tid – midt i skolernes sommerferie – er mange af vores skolebørn på deres årlige ophold hos deres plejeforældre i Danmark. Et sådant ophold hos vores danske familie hjemme er af uvurderlig betydning for os i vores dagligdag.”*¹⁸ Ved

at bruge udtrykket *plejeforældre* fremhæves den nationale familietanke også, for der er slet og ret tale om ferieværter. I mindretallets nationale diskurs bliver det til forældre, godt nok plejeforældre, men børnenes familiære status er klar.

Selve mindretallet betragtes som sagt også som en familie af dets medlemmer. Det er bl.a. kommet til udtryk i Flensborg Avis: *“Vi skal ud og vinde nye medlemmer i den store danske familie her i landsdelen”*.¹⁹ Årsmøderne bliver

som følge af familietanken en familiefest. Det blev udtrykt i et interview jeg foretog i 1998: *“For det er en stor familiefest. Så vil jeg næsten sige at det er en familiefest hvor man møder alle dem man sådan kender og i løbet af året ikke ser. Dem ser man til årsmødet”*.²⁰ Også det tyske flertal registrerer mindretallet som en familie ifølge dagbladet JydskeVestkysten: *“Flensborgs bypræsident Peter Rautenberg betegnede mindretallet og årsmøderne som en stor familie – og glædede sig meget over dette flensborgske fænomen”*.²¹

Ideen om tilhørslandet som mindretallets familie og det nationale mindretal som en familie kan henføres til at nationalstaten inden for nationalismeideologien betragtes som en metaforisk familie. Thomas Hylland Eriksen udtrykker det således: *“Nasjonalstaten tilbyr både trygghet og et kulturelt ankerfeste, samt karrieremuligheter (gjennom utdanningsvesenet og arbeidsmarkedet). Som en metaforisk pater familias sier nasjonalismen at alle nasjonens medlemmer er en stor familie, og gjennom domstoler og rettsvesen straffer den sine ulydige barn. Nasjonen kan slik fremstå som en metaforisk familie skreddsydd til den moderne tid”*.²² Familien er således som metafor et symbol på nationalt fællesskab, og denne metafor indgår på linje med de øvrige nationale symboler i årsmøderne.

Årsmøderne som ritual

Med udgangspunkt i Paul Connertons definition kan årsmøderne betragtes som et ritual.²³ Han definerer det som en gentaget regelstyret aktivitet som har symbolsk karakter, og som får deltagernes opmærksomhed rettet hen mod tanker og følelser som de anser for at have en speciel betydning. Desuden er de formaliserede og har en tendens til at

være fulde af stereotyper. Dertil kommer at de som aktivt deltager eller er tilskuere, altid i en vis forstand går ind for ritualets betydning.

Ritualet har ikke kun en betydning her og nu. Dets effekt strækker sig ud over selve begivenheden og trænger ind i væremåde og opfattelser, og det har mulighed for at give livet værdi og betydning. Dette er grundlaget for identitetsdannelsen, og dermed er der sammenhæng mellem ritual og identitet. Med andre ord gennemgår deltagerne en identifikationsproces.

Årsmøderne falder ind under denne karakteristik ved at have været gentaget med få undtagelser hvert år siden 1921. Forløbet er regelstyret både lokalt og centralt i og med at det er de samme procedurer der indgår i møderne hvert år: flaghejsning, flagsang, fællessang, taler, hilsner, underholdning og kaffebord. Disse aktiviteters symbolske karakter ligger i de nationale symboler som indgår. Det er Dannebrog og fædrelands-sange, dansk sprog og underholdning fra Danmark. Desuden er rammen spækket med nationale symboler i form af rød-hvide farver og bøgegrene.

Gennem ritualet bliver de nationale symboler slået fast og understreger forestillingen om et nationalt fællesskab. Det er grundlaget for den dansk-nationale identitet som konstituerer befolkningsgruppen som et nationalt mindretal med Danmark som tilhørsland. Denne nationale identitet er en kollektiv identitet som refererer til den nationale ideologi. Den omfatter en tolkning af historien, en kultur og et sprog som nationens.

Ritualets eksterne funktion

Markeringen af den nationale identitet har den eksterne funktion at den

bekræfter det nationale tilhørsforhold til Danmark, og den bliver gensidigt bekræftet af talere fra Danmark ved deres tilstedeværelse og ved brugen af vendingen fra 1920: "*I skal ikke blive glemt*". Dette løfte gav daværende statsminister Niels Neergaard de dansksindede i Tyskland efter folkeafstemningerne om grænsedragningen, og det blev grundlaget for støtten fra Danmark til mindretallet. En senere statsminister, Poul Nyrup Rasmussen, gjorde løftet gensidigt i en årsmødetales i 1999 hvor han sagde: "*Så længe I holder fast i os, vil vi holde fast i jer*". Det nationale fællesskab er således stadig grundlaget for at Danmark vil være mindretallets tilhørsland, og for at der kan ydes økonomisk støtte.

Årsmøderne kan også ses som et tegn på mindretallets styrke eller magt i forhold til tilhørslandet Danmark. Det er den politiske side af ritualet. Mindretallet viser at de er mange, at de har et stærkt fællesskab, og at det kræver støtte fra Danmark at opretholde fællesskabet.

Det fremhæves at det er symbolet *nationen* som man er fælles om, og som knytter sammen. Symbolet *nationen* er ifølge David L. Kertzer det største symbol af dem alle,²⁴ en påstand han underbygger med Benedict Andersons teorier om *nationen* som et forestillet fællesskab.²⁵ *Nationen* kommunikerer med symboler, og den nationale identitet skabes ved identifikation med symbolet *nationen*. Kertzer ser flaget som et kraftigt politisk symbol, og han påpeger at flaget, som flaget bliver defineret af nationen. I denne gensidighed ligger at symbolværdien kan forandre *nationen*, og at *nationen* kan forandre symbolværdien. Det sker fx når symbolet spiller en ny rolle i det forestillede fællesskab. En sådan forandring har fundet sted i løbet af det sidste århundrede i Danmark, hvor

Rød-hvide balloner bliver sendt til vejrs ved friluftsmøderne under De danske årsmøder i Sydslesvig som symbol på mindretallets nationale tilhørsforhold. Ofte bærer de et Dannebrog med til vejrs, som siden falder ned og gengiver myten om flaget, der faldt ned fra himlen. Foto: Flensborg Avis.

Dannebrog er gået fra kun at være statsmagtens og kongens flag til også at være folkets flag.²⁶ Her bliver den nationale identitet snarere manifesteret i daglig symbolbrug af Dannebrog i privatsfæren og den kommercielle verden end ved højtideligheder og fællesarrangementer. Undtagelsen herfra er dog sportsarrangementer hvor Dannebrog dominerer. Spørgsmålet er imidlertid i hvilken udstrækning denne flagbrug er udtryk for nationalfølelse eller fest og glæde.

En sydslesviger giver i et interview fra 1998 udtryk for sin foragt for denne personlige brug af flaget: *“Det jeg bebrejder Danmark lidt [er] at de gør så meget nar med deres Dannebrog. Det er verdens*

*smukkeste flag, og man maler det i ansigtet og på numsen og jeg ved ikke hvad, laver sjove hatte af det og altså sådan lidt mere respekt for Dannebrog synes jeg man godt kunne have”.*²⁷ Ved årsmøderne året efter interviewet må denne sydslesviger imidlertid konstatere at Dannebrog også her bliver malet i ansigtet på deltagerne. Det er næppe for at gøre nar ad flaget, men det kan ses som en national identitetshandling. Samtidig viser mindretallet den respekt for flaget som den interviewede sydslesviger efterlyser. Der er faneborge og fanevagter, flaghejsninger og flagsange.

Årsmøderne er tillige en synliggørelse af mindretallet i forhold til flertallet i

delstaten Slesvig-Holsten. Mindretallet er svært at se som den kollektive "anden" til daglig. I mindretallet gifter man sig på tværs af nationalt tilhørsforhold, så det er ikke endogamt, og mindretallet bor stort set ikke samlet nogen steder. Der er højst 10-20 parcelhuse i et villakvarter i nogle enkelte byer. Og det er fortrinsvis funktionærer ansat i mindretallet som bor her. Når medlemmerne ellers bor spredt og måske ikke går i dansk kirke og skole, kan det være svært for flertallet at se den kollektive "anden". Det er muligt ved årsmødeoptaget. Som ritual konstruerer årsmøderne den kollektive "anden".

Ritualets interne funktion

Markeringen af den nationale identitet har også en intern funktion, som dels går på den kollektive identitet, dels på den personlige identitet. Selv om en national identitet er en kollektiv identitet, manifesterer den sig også i den personlige identitet. Man kan sige at den kollektive identitet bliver realiseret gennem en række personlige identiteter, der er resultatet af en identifikationsproces med en dansk national fællesskabsfølelse. Den har enten forældrene stået for, eller man har selv valgt den som voksen. Og den er udviklet i en socialiseringsproces gennem samvær derhjemme, i mindretallets foreningsliv og under ophold og undervisning i mindretallets børnehaver og skoler og på kurser.

Årsmøderne giver medlemmerne en identitetsoplevelse. Det er den kulturelle side af ritualet. Ved hjælp af en fællesoplevelse bekræfter medlemmerne gensidigt hinanden i at de hver især har det samme fællestræk, nemlig den samme nationale identitet. Dvs. "vi" vælger at være danske, og "vi" er alle danske. De understøtter hinanden i at bevare

den som et individuelt og kollektivt projekt. Dvs. "jeg" vil sammen med "jer" blive ved med at være dansk. Ritualets sociale funktion er dermed tillige solidariserende.

Foruden at være et ritual der markerer forestillingen om et nationalt fællesskab og en national identitet, kan det også ses som et ritual der fejrer mindretallet som en struktur der gør det muligt at udvikle og bevare den nationale identitet gennem undervisning og foreningsarbejde. Måske er det også en fejring af den økonomiske støtte fra Danmark som gør dette arbejde muligt.

Ritualets integrative funktion

Ritualet har også en integrativ funktion fordi det gennem symbolerne medvirker til at skabe en national identitet hos dem der lige har sluttet sig til mindretallet. De gennemgår en identifikationsproces. Det er fx de forældre til børn i mindretallets børnehaver og skoler som ikke selv har gået i dansk børnehave og skole, og som giver udtryk for at de har valgt mindretallet for deres børn og for dem selv. Begrundelserne herfor er mangfoldige.²⁸ De har med andre ord skiftet national identitet. Og ved at deltage i årsmøderne foregår der en social inklusion.

I den dansk-tyske grænseregion foreligger den mulighed at man kan vælge en national identitet både til og fra. De der siger at de tilhører mindretallet, skal de tyske myndigheder ifølge Bonn-erklæringen fra 1955 acceptere som medlemmer af mindretallet. Det må ikke efterprøves. Noget andet er om de medlemmer som allerede er i mindretallet, accepterer dem der vælger det, eller de stiller krav som skal opfyldes for at en inklusion kan finde sted. Et krav kunne være deltagelse i årsmøderne.

Nationalt ritual?

Spørgsmålet er om De danske årsmøder i Sydslesvig er et nationalt ritual. Roberto Da Matta ser et nationalt ritual som et ritual der foregår forskellige steder over hele nationen på samme tid og altid på officielle fridage.²⁹ Det gentages hvert år, og alle grupper i befolkningen tager del. Det er en rummelig kategori som indeholder flere typer af ritualer, både formelle og uformelle.

Det danske mindretal udgør ikke en nation, men dets tilhørsforhold til en nation gør at det kan betragtes som del af denne. Hvad der entydigt taler for at årsmøderne er et nationalt ritual, er at de foregår hvert år over hele Sydslesvig. De finder sted en weekend, og dermed i hovedpartens fritid. Deltagerantallet skønnes ifølge *Sydslesvigsk Årbog* at have ligget mellem 12.000 og 18.000 fra 1995 til 2000. Sat i forhold til de 50.000 medlemmer mindretallet selv mener det omfatter, så er det langt fra alle der deltager. Fraregnes skal jo også gæster fra Danmark og det tyske flertal. Der er imidlertid også andre bud på mindretallets størrelse. Den danske præst på Sild, Jon Hardon Hansen, anslår ifølge Lars N. Henningsen at mindretallet består af 10.000 dansksindede der er fortrolige med dansk sprog, historie, kultur, kirke og mentalitet.³⁰ Holder dette antal stik, vil deltagerantallet svare til mindretallets medlemmer plus gæster. Og dermed vil det være alle grupper i mindretallet der deltager i rituallet.

Da der er usikkerhed om mindretallets størrelse, er det nødvendigt med yderligere analyse af deltagerne for at nå frem til om alle grupper er med til årsmøderne. Ser vi på aldersfordelingen, så har de unge i mindretallet været mindst repræsenteret. Måske fordi de indtil 2000 kun i ringe grad var tilgodeset med supplerende indslag som tog højde for deres

specielle interesser. Børneaktiviteter var der derimod flere af. Det er således de voksne og børnene som dominerer.

Et andet omdrejningspunkt for analysen er varigheden af tilhørsforholdet til mindretallet. Da det står alle frit for at vælge nationalt ståsted, består mindretallet ikke kun af familier som har tilhørt det i generationer. Der er også familier hvor forældrene har valgt mindretallet. Deres børn bliver så første generation der vokser op i mindretallet og dets børnehaver og skoler. Desuden er der tilflyttere fra Danmark. Det er i stor udstrækning folk som er ansat inden for mindretallet fx lærere i de danske skoler. Mit skøn er at alle tre grupperinger er bredt repræsenteret ved årsmøderne.

Der er således meget der taler for at deltagerne opfylder Roberto Da Mattas krav om at alle grupper i befolkningen deltager. Hvad han derimod ikke sætter som et kriterium for et nationalt ritual, er brugen af nationale symboler. Dette burde definitionen nok udvides med. Et nationalt ritual vil dermed også blive karakteriseret ved brug af nationale symboler hvorigenennem deltagerne får et bestemt nationalt fællesskab præsenteret. Ved De danske årsmøder i Sydslesvig har det længe været en manifestation af en danskhed der bygger på en monokultur og dansk etsprogethed. Det er en danskhed som har sammenfald mellem national og etnisk identitet. Alle deltagerne identificerer sig muligvis ikke med denne form for danskhed. Det er ikke sikkert at der er overensstemmelse mellem deres nationale og etniske identitet. I modsætning til flertallet af danskere i Danmark så lever mindretallets medlemmer i et tysk samfund, og de har som regel sociale relationer inden for både mindretal og flertal og føler sig hjemme begge steder. Det kan give en transetnisk dansk-tysk identitet. Det er en etnicitet som kun delvis

falder sammen med den nationale identitet. Det er imidlertid kun en national tankegang som kræver en fuldstændig overensstemmelse for at man kan være dansk. Går man ud over den, er der intet til hinder for at være dansksindet, altså have et dansk nationalt tilhørsforhold og have en sammensat etnicitet.³¹

Årsmøderne som mindretallets nationaldag eller som folkefest?

Det er også en overvejelse værd om årsmødedagen kan betragtes som sydslesvigerens nationaldag på trods af at mindretallet ikke udgør en stat. En sådan dag er ifølge Inge Adriansen statens årlige festdag til minde om en historisk begivenhed, og den hører med til nationalkulturens faste bestanddele.³² Grundlovsdagen den 5. juni er nationaldag i Danmark, men kun få fejrer den.

Årsmøderne i Sydslesvig har forholdsmæssigt en større tilslutning. Men er det en historisk begivenhed man mindes? Der er flere muligheder for et bekræftende svar. Den danske statsministers udtalelse i 1920 om at de danske i Tyskland ikke skulle blive glemt, kunne være den historiske begivenhed man fejrer. Baggrunden herfor er den dansk-tyske traktat hvori grænsen mellem Danmark og Tyskland blev fastlagt. Det skete med udgangspunkt i resultaterne af folkeafstemningerne i 1920. De bevirkede at den sydlige halvdel af Slesvig skulle blive ved med at være under tysk styre. Den fik betegnelsen Sydslesvig i modsætning til den nordlige del der blev kaldt Nordslesvig, og som kom til at tilhøre Danmark. Med disse navne blev den nationale samhørighed fortsat understreget. Statsministerens løfte til sydslesvigerne kom til at indgå i den danske nationale diskurs i Danmark. Fx henviser den nationale forening

Grænseforeningen til sentensen i sit medlemsblad. Og det blev både staten og nationale kredse i folket som støttede mindretallet ikke blot moralsk, men også økonomisk.

Den historiske begivenhed kan også være at den nye grænse trådte i kraft den 1. januar 1921.³³ De dansksindede i Slesvig blev da definitivt adskilt fra kongeriget Danmark i politisk henseende og med den danske nations accept. Endelig kan den historiske begivenhed være at de dansksindede blev etableret som et mindretal og fik en institutionaliseret struktur med egne børnehaver, skoler og foreninger. Inden for disse rammer kunne medlemmerne udfolde, videreudvikle og bevare en dansk national identitet. Det skete gennem undervisning på dansk med et nationalt dansk curriculum og gennem dansk kulturelt og politisk foreningsarbejde, der fik økonomisk støtte fra den danske stat.

Såfremt det skal være en nærmere defineret historisk begivenhed man mindes på en nationaldag, kan det være svært at foretage en prioritering af hvad det helt konkret skulle være for mindretallet. Men det kunne jo være at det slet og ret er båndet til Danmark der blev re-etableret i 1920. Det faktum at årsmøderne altid ligger tæt på Grundlovsdagen 5. juni, altså Danmarks nationaldag, kunne også være med til at vise i retning af en dansk nationaldag.

Hvad der kunne tale for at årsmøderne ikke er en nationaldag, men en folkefest, er at de kan ses som en fortsættelse af traditionen for folkefester under tysk styre. De var en manifestation af danskheden. I sin historiske analyse af årsmøderne ser Knud Rasmussen årsmøderne som en sådan videreførelse af en tradition i Nordslesvig.³⁴ Der var formålet det samme som ved De danske årsmøder i Sydslesvig fra 1921 til år 2000. Det fremgår også af redaktør J.

Bogensees tale i Flensborg 1921: *“Det er første gang efter afstemningen, vi holder årsmøde hernede. Da Nordslesvig var førende i kampen, holdtes de danske årsmøder déroppe. Ved disse årlige stævner kastedes blikket tilbage på de forskellige foreningers virke, og man hentede nye kræfter til striden. Det er med en vemodig følelse, at vi endnu skal holde den slags møder; men det er et glædeligt tegn for fremtiden, at vi kan gøre det”*.³⁵

Fra ritual til festival?

Årsmødernes form, indhold og funktion har vist at de i stor udstrækning falder i tråd med nationale ritualer. Endvidere er muligheden for at opfatte dem som en nationaldag og en folkefest blevet påpeget. Årsmøderne i slutningen af 1990'erne ser imidlertid også ud til at have enkelte træk tilfælles med en festival. Den er ifølge Beverly J. Stoltje et kollektivt fænomen og har et formål som udspringer af en gruppes livsverden.³⁶ Det kan fx være at udtrykke en gruppeidentitet ud fra fælles erfaringer. De er direkte relateret både til fortiden og til nuværende sociale omstændigheder. Men det karakteristiske er at det er de mange fortolkninger af erfaringerne som udfoldes. De vendes og drejes, og der eksperimenteres med værdier og opfattelser. Det er både tradition og fornyelse, og det nye og anderledes er således en berettiget dimension ved en festival. Tilmed deltager så at sige alle i aktiviteter. John J. Macaloon tilføjer et andet karakteristisk aspekt ved festivalen, nemlig mulighederne for fornøjelse og glæde.³⁷

Festivalen har dermed en form og et indhold som placerer den inden for det uformelle i dikotomien formel/uformel. Ritualer er derimod formelt i den forstand at det søger at kontrollere fastslå-

ede værdier og opfattelser, og deltagerne får præsenteret et indhold.

Af skriftligt kildemateriale, bl.a. *Sydslesvigsk Årbog*, og mine egne interview fremgår at de nationale budskaber var vigtige i 1950'erne og 60'erne. Her stod konstruktionen af den nationale identitet hos dem der valgte mindretallet efter anden verdenskrig, i centrum. Den opfattelse delte både arrangører og aktører. Årsmøderne var helt klart et nationalt ritual. Fra 1970'erne og frem til 2000 ser det ud til at fællesskabet med hygge og fest vinder indpas. Det fremgår fx af vurderingen som formanden for årsmødeudvalget er citeret for ovenfor. Den nye tendens bliver beskrevet med ordene *“grill/børneparty”*. Hertil kommer at det er udbredt, at man ikke lytter til talernes budskaber på friluftsmøderne. Samværet ser ud til at være det centrale, men rammen er stadig den nationalt danske med de nationale symboler flaget, sproget og traditionen, som arrangørerne i mindretallet har sørget for.

Sproget som nationalsymbol er der imidlertid også blevet sat spørgsmålstegn ved. I et læserbrev i *Flensborg Avis* i 1999 klages der over at alt ved årsmøderne skal foregå på dansk, som ikke alle kan forstå. Nogle ønsker også taler på tysk. Sproget som nationalt medie, som en del af det nationale fællesskab, har mistet sin symbolværdi for en sådan læserbrevsskribent og hans tilhængere. De ser ikke at årsmødernes funktion er at understrege samhørigheden med befolkningen i nationalstaten Danmark. De vægter øjensynlig fællesskabet internt i mindretallet højere. Det kunne den nye udvikling med fest og hygge også tyde på.

Opslag på årsmødepladsen på dansk og tysk og et legetelt med en påmalet tysk betegnelse er ligeledes tegn på at tysk vinder indpas i rammen for årsmø-

Mindretalssproget dansk er det officielle sprog ved De danske årsmøder i Sydslesvig og et af de nationale symboler. Mindretallets tosprogethed med dansk og tysk afspejler sig imidlertid også, fx med en "Spielmobil" på friluftsmødet i Flensborg i 1998. Foto: Forfatteren.

derne. Det er ikke kun velkomsten til den officielle tyske gæst og dennes tale som er på tysk. Der er også en ligeværdig brug af dansk og tysk blandt mange deltagere, først og fremmest mellem voksne og børn.

Forslaget om taler på tysk og anden brug af tysk kan ses som en delvis omdefinering af årsmødernes funktion. Men det er ikke ensbetydende med at de som ønsker tysk eller taler tysk ikke har en dansk national identitet. Den nationale identitet er bare ikke sammenfaldende med den etniske identitet som hos flertalsbefolkningen i Danmark. Sandsynligvis har de en transetnisk identitet, dvs. at den er sammensat af elementer fra etniciteter som flertallet i Danmark og flertallet i Slesvig-Holsten opfatter

som to forskellige etniciteter. Og de kan være tosprogede tysk-dansk eller ønske at blive det uden at tillægge nogen af sprogene en national symbolværdi eller uden at sætte lighedstegn mellem sprog og national identitet.

Fejring af fællesskab i fremtiden

Der er også tegn på at mindretallets tilhørsland Danmark er ved at udvikle sig væk fra monokultur og etsprogethed mod flerkulturalitet og tosprogethed. Så måske kan forslaget om tysk ved De danske årsmøder i Sydslesvig ses som et udtryk for fællestræk i udviklingen både i Danmark og mindretallet. Den nationale ensrettethed med etsprogetheden

og monokulturen som ligger i den nationale ideologi, og som er vendt mod andre, er ikke længere dominerende. Kun et højtråbende fåtal hylder den.

Set i lyset af denne udvikling kan årsmøderne også gå hen og blive forandret. Det nationale fællesskab der bliver fejret med nationale symboler ved årtusindskiftet, ser ud til at være ved at blive udvidet til et mere rummeligt fællesskab. Årsmødernes nye tematisering af generelle mindretalsspørgsmål kunne tyde i samme retning.

Noter

1. Sydslesvigsk Forening: Sydslesvigsk Årbog 1998, s. 27.
2. Knud Rasmussen: De første årsmøder, Sydslesvigsk Årbog 1975-76, s.17-32. Årsmøderne – et historisk spejl, Sydslesvigsk Årbog 1976-77, s. 12-27.
3. Karen Margrethe Pedersen: Dansk sprog i Sydslesvig. Det danske sprogs status inden for det danske mindretal, Aabenraa, 2000, bd. 2, s. 132ff.
4. Sydslesvigsk Forening: Sydslesvigsk Årbog 1995-96, s. 22.
5. Inge Adriansen: Dannebrog – statens symbol eller folkets? Bjarne Stoklund (red.): Kulturens nationalisering. Et etnologisk perspektiv på det nationale. Kbh. 1999, s. 100-139.
6. Richard Jenkins: Rethinking Ethnicity. Arguments and Explorations. London and New Delhi, 1997, s. 158.
7. Anne Knudsen: Her går det godt, send flere penge. Kbh.1997, s. 31.
8. Pedersen, 2000 (se note 3), bd. 2, s. 353 ff.
9. Adriansen, 1999 (se note 5), s. 111-112.
10. Sst., s. 133.
11. Lars N. Henningsen: Sydslesvigs hjemstavnsflag, Sydslesvigsk Årbog 2000, s. 4-7.
12. Inge Adriansen: Nationale symboler i Det Danske Rige 1830-2000, bd. 1 og 2, Kbh. 2003, bd. 2, s. 150 ff.
13. Sst. s. 388.
14. Sydslesvigsk Forening: Sydslesvigsk Årbog 1995-96, s. 23.
15. Jf. Adriansen, 2003 (se note 12), bd. 2, s.59 ff.
16. Sydslesvigsk Vælgerforening (SSW): SSW-Landsmøde 21.09.96. Protokol, Flensborg, 1996, s. 22.
17. Sst., s. 27.
18. Sydslesvigsk Forening: Sydslesvigsk Årbog 1998 s.7.
19. Flensborg Avis 20.3.1997.
20. Pedersen, 2000 (se note 3), bd. 2, s. 341.
21. JydskeVestkysten 2.2.1997.
22. Thomas Hylland Eriksen: Små steder – Store spørgsmål, Oslo, 1997, s. 331.
23. Paul Connerton: How Societies Remember, Cambridge, 1989.
24. David L. Kertzer: Ritual, Politics and Power. New Haven & London, 1988.
25. Benedict Anderson: Imagined Communities, London, 1983.
26. Jf. Adriansen, 2003 (se note 12), bd. 1, s. 127 ff.
27. Pedersen, 2000 (se note 3), bd. 2, s.332.
28. Sst., bd. 1, s. 131 ff.
29. Roberto Da Matta: Constraint and License: A Preliminary Study of Two Brazilian National Rituals. Sally F. Moore & Barbara G. Myerhoff (ed.): Secular Rituals, Amsterdam, 1997, s. 244-264.
30. Lars N. Henningsen: Et særtilbud, kronik, Flensborg Avis, 24.9.1999.
31. Jf. Pedersen, 2000 (se note 3), bd. 2, s.340 ff.
32. Jf. Inge Adriansen: Den danske nationaldag – partipolitikken og polemikkens dag. Brit Marie Hovland og Olaf Aagedal (red.): Nasjonaldagsfeiring i fleirkulturelle demokrati. Kbh. 2001, s. 111-121; og Adriansen, 2003 (se note 12), bd. 1, s. 211ff.
33. Troels Rasmussen: Den dansk-tyske traktat 1922, Aabenraa, 1996.
34. Knud Rasmussen: De første årsmøder (se note 2), s. 17-32. Knud Rasmussen: Årsmøderne – et historisk spejl (se note 2), s. 12-27.
35. Rasmussen, 1975-76 (se note 34), s. 18.
36. Beverly J. Stoeltje: Festival. Richard Bauman (ed.): Folklore, Cultural Performances, and Popular Entertainments, New York & Oxford, 1992, s. 261-271.
37. John J. Macaloon: Olympic Games and the Theory of Spectacle in Modern Societies. John J. Macaloon (ed.): Rite, Drama, Festival, Spectacle: Rehearsals towards a Theory of Cultural Performance, Philadelphia, 1984, s. 241-280.

Hvordan kom bondestenalderen til Danmark?

Niels V. Skak-Nielsen

Fortid og Nutid, marts 2004, s. 46-54

Siden begyndelsen af 1970'erne har der blandt arkæologer bestået næsten konsensus om, at landbruget blev indført omkring 4000 f. Kr. gennem en frivillig beslutning af den daværende jæger- og fiskerbefolkning. Man har antaget, at den nødvendige teknologi var blevet tilegnet gennem kontakter med de eksisterende neolitiske kulturer på kontinentet, jfr. f. eks. Jørgen Jensens fremstilling af perioden i bind 1 af "Danmarks Oldtid" fra 2001. Det påpeges i artiklen, at disse synspunkter ikke er holdbare, og at erhvervsskiftet kun kan forklares gennem en betydelig indvandring af syd-fra kommende bondebefolkninger. Spredningen af den neolitiske kultur skete i løbet af et par hundrede år fra Holstein over Jylland og Øerne til Skåne og derfra til Mälardistriktet og Oslofjorden. Det er sandsynligt, at en samtidig ændring i klimaet og deraf følgende tilfrysning om vinteren af farvandene har muliggjort den hurtige spredning af den nye kultur over et meget stort område.

Niels V. Skak-Nielsen, f. 1922, cand. polit., ansat i Udenrigsministeriet fra 1947-66. Fra 1966-88 chef for Danmarks Statistik og derefter ansat i Statsministeriet indtil 1992. Har efter pensionering skrevet artikler om historiske og arkæologiske emner. Adresse: Gentoftegade 42, 2.tv, 2820 Gentofte. E-mail: ns-n@wanadoo.dk

Baggrunden

Indtil omkr. 1970 var den almindeligste opfattelse blandt arkæologer, at bondestenalderen kom til Danmark gennem indvandring sydfra af bondefolk. Da ændringer i det arkæologiske billede i mange tilfælde urigtigt var blevet forklaret ved vandringer, og da indvandringsteorier var blevet misbrugt politisk (nazisternes teorier om indvandring af ariere) skete der imidlertid en ændring i de fleste arkæologers indstilling til disse spørgsmål. Indvandrings-teorier blev generelt forkastet til fordel for evolutionsteorier, hvor man antog,

at det enten var en udvikling inden for samfundet, økologiske forhold eller kulturpåvirkninger udefra, der lå bag de ændringer, som kunne konstateres. At tro på indvandring som forklaring blev nærmest anset for politisk ukorrekt. Et element af nationalisme indgik måske også – ligesom 68-oprøret mod "gamle professorer".

Anledningen til den nye opfattelse af årsagerne til bondestenalderens komme var, at C-14-dateringerne i 1970'erne syntes at vise, at jægerstenalderens sidste fase – ertebøllekulturen (EBK) i tidsrummet 4000-3900 f. Kr. – blev afløst næsten uden overgang af en bondekul-

tur, der efter nye keramikformer kaldtes tragtbægerkulturen (TRB). Herfra sluttede man, at der ikke havde været tale om indvandring. Havde det været tilfældet, måtte den nye kultur gennem et stykke tid have eksisteret samtidig med EBK, da der måtte påregnes at gå en vis tid, inden den gamle EBK-befolkning var udryddet eller opslugt. En sådan "kulturdualisme" kunne man ikke konstatere og mente derfor, at TRB-befolkningen var direkte efterkommere af EBK-befolkningen.

Men man kan ræsonnere omvendt: Omfatter overgangen ikke alene kulturen, som den finder udtryk i f. eks. gravskikke, men også grundlæggende teknologier (agerbrug, husdyravl, slibning af flintøkser og ny keramik) – må den tage tid, medens man lettere kan tænke sig en pludselig overgang, såfremt et indvandret bondefolk fortrængte den gamle befolkning. Svenske arkæologer, der ligesom de danske forkastede indvandringsteorien, anlagde den sidste betragtning. I Skåne var der tilsyneladende en langsommere overgang end i Danmark, og det tog man som et argument for ikke-indvandring.

Evolutionisternes argumenter mod indvandringsteorien

Dateringsproblemerne

De nye dateringer kan derfor ikke bruges som argument for eller imod indvandring. Mange af dem viste sig usikre, efter at kalibrerede dateringer (på grundlag af årringe i træ) kom frem i 1980'erne. For mange tidsperioder – bl.a. ved overgangen til bondestenalderen – havde de en særlig stor usikkerhed. Der har været mange andre fejlkilder, som først er blevet opdaget i de senere år.

Hvorfra kom TRB?

Det har været anført som argument imod indvandring, at man ikke har kunnet påpege et bestemt område syd for den jyske halvø, fra hvilket bondefolket er kommet. Der foreligger i såvel Jylland som på Sjælland og i Skåne to neolitiske grupper med forskelle i den materielle og åndelige kultur: Vollinggruppen navnlig i Jylland, og Oxie mest på Øerne og i Skåne. De to grupper har begge rødder sydpå, men ingen ved med sikkerhed hvor.

Men problemet består, uanset om man regner med, at det var indvandring eller kulturpåvirkninger, der lå til grund for erhvervsskiftet.

Kontinuitet i flintteknologi

Endelig har et argument mod indvandring været, at der ikke skete større ændringer i flintteknologien bortset fra, at flintøkserne blev slebet. Bondebefolkningen syd for Østersøen kan imidlertid have tilegnet sig den derværende jægerkulturs flintteknologi, som var mere udviklet end bøndernes, og som havde lighedspunkter med de danske jægeres.

Hvorledes forklarer evolutionisterne overgangen til TRB?

Argumenterne mod en indvandring holder således ikke. Men hvorledes forklarer evolutionisterne, at erhvervsskiftet fandt sted?

En forudsætning for overgangen må have været, at jægerne og fiskerne i Danmark vidste, hvorledes jorden skulle dyrkes og husdyrene passes, flintøkser slibes, og den nye keramik fremstilles. Man formoder, at der i ertebølletid eksisterede et udstrakt handelsnet med

de bondesamfund syd for Østersøen, som omkr. 4000 f. Kr. havde eksisteret der i mere end 1000 år. Det var navnlig baseret på, at der i Danmark – flest på Lolland og Sjælland – er fundet et halvt hundrede tilspidsede “tværøkser” med skafthul af en hård, men sej stenart: amfibolit. Kun for en enkelt af dem er der et nogenlunde sikkert bevis på, at den er kommet til Danmark sydfra i ertebølletid. Efter deres form kaldes de skolæstøkser, og dem er der i Centraleuropa fundet mange tusinder af. Det er omstridt, hvad de har været brugt til. Deres form og brugssporene på dem (de har været anvendt i Danmark) tyder på, at de har været udviklet til at blive brugt som en slags hakker, der samtidig kunne lave de riller i den hårde lerjord, i hvilke kornet blev sået. De kunne også anvendes som våben. Gennem handelssamkvemet, som fundene af skolæstøkserne tolkes som vidnesbyrd om, skulle der være blevet opbygget en viden, der muliggjorde bondestenalderens indførelse. Spørgsmålet er imidlertid, om selv hyppige handelskontakter giver den nødvendige baggrund for en overførelse af teknologi og ændrede kulturelementer. Hvis skolæstøkserne var ankommet til Danmark i ertebølletid, kunne de være handlet fra boplads til boplads over små afstande. Som senere omtalt taler alt for, at hovedparten blev medbragt af indvandrende bønder.

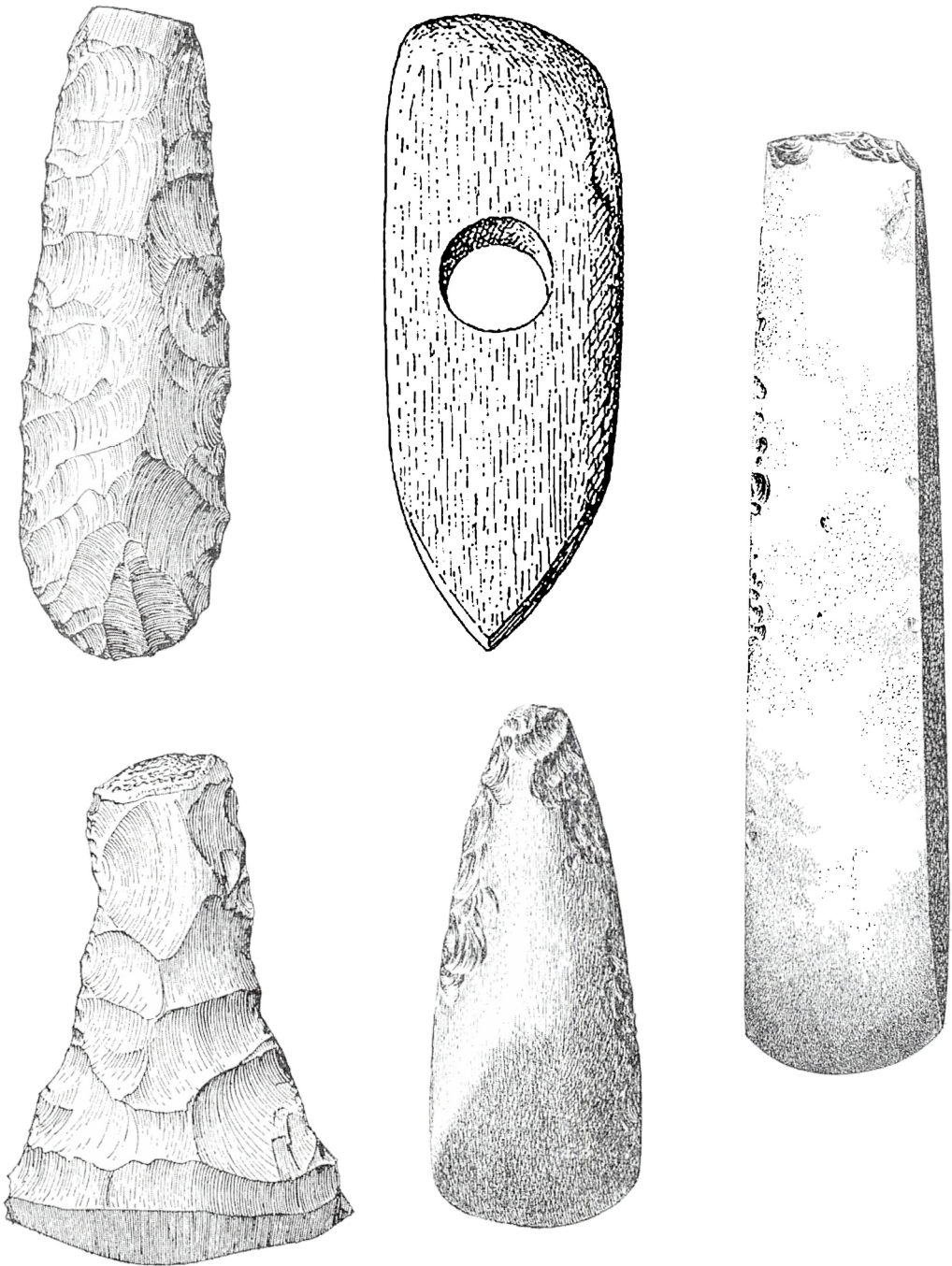
Hvorfor skulle jæger- og fiskerbefolkningen vælge en ny næringsvej? Nogle mente, at der lå økologisk/befolkningsmæssige årsager bag ønsket herom: overbefolkning, elmefald og klimaforringelse, herunder at østersen forsvandt. De teorier er i dag mere eller mindre forladte. Andre mente, at det var sociale mekanismer, der lå til grund for erhvervsskiftet. Import af sædekorn og husdyr kunne give statusforøgelse. Kunne bondefolkets høvdinge f. eks. holde

grise- og ølfester, stod de stærkt i konkurrencen med jæger- og fiskerbefolkningen.

Men det er svært at forstå, at sådanne forhold kunne gøre sig gældende, hvor store afstande adskilte befolkningsgrupperne. Tætte kontakter med bondebefolkningerne har næppe eksisteret. Der har været sprogproblemer, da de må have talt et andet sprog end det, der taltes i det sydlige Skandinavien. En langt større hindring har transportproblemet udgjort: Transport over land har været besværlig og risikofyldt. Det var langt fra fredelige tider. Det har derfor været søtransport, der kunne komme på tale ved handelskontakter over større afstande.

Fra ældre stenalder er der fundet mange stammebåde. Den længste på over 10 m. er fra ertebølletidens yngste del og fundet i Tybrind Vig. Fra bondestenalderens første 1000 år er der også fundet mange stammebåde. Disse både indeholder nye elementer. Detailler tyder på anbringelse af planker, der forhøjede rælingen, således at båden tog mindre vand ind, hvis man i åbent hav kom i blæsevej. Det taler afgørende mod, at der allerede ved slutningen af jægerstenalderen skulle have eksisteret både, der kunne bruges til langtursejls over åbent hav. I så fald var der jo ingen grund til at forbedre stammebådenes konstruktion.

Vor viden om forskelle i materiel kultur i de forskellige områder i det sydlige Skandinavien i ertebølletid fortæller også en del om transportmulighederne. Der er næsten ingen forskel på Sjællands og Skånes materielle kultur, og Øresund har næppe været en hindring for kommunikation. Storebælt var derimod en hindring for hyppig kontakt. Der er betydelige forskelle mellem ertebøllekulturen i Jylland og på Sjælland. Og der er ikke tegn på forbindelser mellem

Figur 1. Til venstre ses to hyppigt forekommende økseformer under sen EBK: en kerneøkse og en skiveøkse (hhv. ca. 15 og 10 cm. høje). I midten øverst den i teksten omtalte skolæstøkse, ca. 15 cm. Derunder samt til højre to typiske økseformer fra tidlig TRB: en spidsnakket og en tyndnakket økse. De kan være længere. (Gengivet efter "Jeg ser på Oldsager", Politikens Forlag 1979).

Bornholm og kontinentet sydpå, hvor afstanden er 90-100 km. Hvis der overhovedet var forbindelser mellem Bornholm og Skåne ca. 40 km. mod nordvest, har de i ertebølletid været meget sparsomme. Det spørgsmål behandles nedenfor.

Man kan derfor slutte, at der savnes argumenter for, at jæger- og fiskerbefolkningen i Danmark skulle have haft interesse i overgang til bondebrug. Som nærmere omtalt nedenfor må det også anses for udelukket, at den uden kontakt med bønder på tæt hold skulle have haft mulighed for at tilegne sig deres teknologi eller kulturelle holdninger.

Argumenterne for indvandring

Problemerne i forbindelse med overførelse af teknologi/kultur

Det er et afgørende argument for indvandringsteorien, at overførelse af teknologi fra et område til et andet er en meget vanskelig proces. Fra historisk tid ved vi f. eks., at da Christian 2. i begyndelsen af 1500-tallet ville have danskerne til at dyrke grøntsager, som hollænderne gjorde med henblik på Københavns forsyning, fik han hollandske bønder til at bosætte sig på Amager. Dyrkning af kartofler var længe om at komme til Danmark, og da det skete, var det tyske bønder, der i 2. halvdel af 1700-tallet var blevet tilkaldt m.h.p. opdyrkning af den jyske hede, som bragte den med sig, og som de danske bønder lærte den af.

Fra forhistorisk tid ved vi, at da ertebøllekulturen i Nordtyskland gennem kontakter med bondekulturer opnåede kendskab til keramikforarbejdning, tog det over 400 år for denne teknologi at brede sig fra Holsten til det nuværende Danmark. Den nåede aldrig nord for Skåne. Da var der kun tale om to kera-

mikformer: en spidsbundet lerkrug og en lerlampe. Ved bondestenalderens komme var der derimod tale om overførelse af en hel "pakke" af ny teknologi: 1) dyrkning af jorden 2) pasning af husdyr 3) ny keramik med tyndvæggede og mere holdbare tragt bægre i forskellige former, tilpasset brugen og 4) slibning af flintøkser. Hertil kom kulturelle skift, navnlig: 5) måden at begrave de døde på og 6) at det blev almindeligt at nedlægge offergaver (økser og keramikkrugker med drikke/levnedsmidler) i vådområder. Alle elementer kan næsten uden undtagelse konstateres at have været til stede, hvor TRB afløste EBK. Denne nye viden/holdning har ikke kunnet erhverves gennem nok så lang tids handels- og kulturkontakter. Hvad man måtte have lært f. eks. i 4200 f. Kr. ved besøg sydpå ville blive glemt. Indførelse af ny teknologi på en række områder sammen med nye kulturelementer kan i det sydlige Skandinavien kun forklares gennem indvandring af bønder.

Der er andre argumenter for, at der må have fundet indvandring sted.

De to subkulturer i tidlig neolitikum

I Danmark og Skåne findes som nævnt to tidligneolitiske grupper, Oxie og Volling, som viser afvigende træk såvel med hensyn til materiel som åndelig kultur. Oxie er i flintinventar og keramikformer nærmest ertebøllekulturen, og dens oprindelse må formentlig søges syd for Østersøen. Derimod synes Volling at stå nærmere kulturer i den nordvestlige del af Europa. Dette gælder således langhøjene med trækonstruktioner i forbindelse med begravelser, der er mest udbredt i Jylland, og som også findes i England. Langhøje er dog også fundet i Nordtyskland og Polen. Der er bl.a. på Sjælland tale om to samtidige grupper med ens-

artet erhvervsgrundlag men forskellig materiel og åndelig kultur.

Dette kan ikke forklares, hvis TRB var kommet til Danmark uden indvandring. Der måtte i så fald i ertebølletid såvel i Jylland, på Sjælland som i Skåne have eksisteret to befolkningsgrupper, hvoraf den ene over en lang årrække havde haft kontakt til én befolkningsgruppe på kontinentet, den anden til en anden befolkningsgruppe der. Det er utænkeligt. Forudsætter man indvandring, er en forklaring mulig: To grupper af bondefolk er indvandret op gennem den jyske halvø. Oxiegruppen er formentlig kommet først, men Vollinggruppen har været den største. Den har bredt sig over Jylland og derfra til Øerne og Skåne. Den har trængt Oxiegruppen, hvoraf hovedparten via Femern har bevæget sig til Lolland og derfra til Sjælland og Skåne. Den er senere overalt blevet opslugt af Vollinggruppen.

Oxiegruppen har efter alt at dømme medbragt skolæstøkskerne på deres vej mod nord. Mange er havnet i de danske øers og Skånes moser som ofre til guderne. Fundene af dem er derfor ikke bevis for hyppigt samkvem med bondebefolkningerne på kontinentet.

Bornholm og Gotland

Bornholm var i ældre maglemosetid landfast med kontinentet og var blevet befolket derfra. Der er fundet mange bopladser fra perioden 8300-6800 f. Kr., men fundhyppigheden er hurtigt aftagende over tiden, og Bornholm blev i løbet af perioden adskilt fra kontinentet. Herefter er der en periode uden fund på ca. 2500 år. Efter alt at dømme uddøde befolkningen. Det er velkendt, at en konsekvens af isolering af små områder ofte er, at dyr uddør, og det kan også ske for mennesker. Måske uddøde deres bytte-

dyr, og befolkningen kan have været for lille til, at den kunne omstille sig til fiskeri og fangst. Omkring 4300 f. Kr. viser ertebøllekulturen sig i arkæologiske udgravninger. En række kystbopladser er fundet, og der er ingen spor af tidligere beboelse. Genbefolkningen må være sket ved indvandring fra Skåne. Ca. 500 år senere kom TRB til Bornholm, uden tvivl også fra Skåne, hvis materielle kultur den bornholmske ligner.

Skulle TRB have udviklet sig på Bornholm gennem en evolutionær udvikling, måtte kulturen være blevet tilegnet gennem kontakter til Østskåne og ikke til kontinentet sydpå. I ertebølletid kan Bornholm ikke have haft mange forbindelser til Skåne. På Bornholm fandtes kun kugleflint, der alene tillod forarbejdning af mindre flintredskaber, såsom pilespidser, og større flintredskaber er yderst sjældne i den bornholmske ertebøllekultur. Havde der været hyppig kontakt, ville der være blevet importeret flint fra Skåne til produktion af økser. Import af flint kom først i gang i bondestenalderen, hvor den blev meget betydelig. Det viser de talrige fund på Bornholm af større flintredskaber fra denne periode.

I den sidste del af ertebølletid på Bornholm var bondestenalderen ny i Skåne, og med den begrænsede kontakt er det utænkeligt, at ertebøllefolket havde kunnet opbygge en viden om, hvorledes den fungerede der, og som gjorde det muligt at indføre den nye kultur på Bornholm. Bondestenalderen må være kommet til Bornholm gennem indvandring fra Skåne.

En helt tilsvarende argumentation kan fremføres vedrørende Gotland, der ligger ca. 80 km. fra det svenske fastland. Gotland blev befolket omkr. 7500 f. Kr. formentlig over isen (Nordskandinavien var dengang delvis dækket af indlandsis), og beboerne levede af fangst og fiskeri, da der – bortset fra ræve og

Billederne viser, hvordan malerne Rasmus Christiansen og Karl Jensen i 1920'erne til skolebrug forestillede sig hhv. jægerstenalderen og bondestenalderen. På begge ses typiske keramikformer fra de to epoker. På billedet til venstre – jægerstenalderen – er man bl.a. i gang med at tilhugge en stammebåd. Navnlig illustrationen af bondestenalderen (til højre) indeholder træk, som man i dag ville sætte spørgsmålstegn ved. Det gælder hytternes form og kvindernes påklædning. De er fri fantasi. Anskuelsesbillederne findes på Dansk Skolemuseum.

harer – ikke fandtes større landpattedyr på øen. Her er der en periode på ca. 1000 år uden fund, indtil en fisker- og fangstkultur viser sig, tilsyneladende samtidig med, at EBK kom til Bornholm. Bondekulturen viser sig ca. 500 år senere (også samtidig med Bornholm) og den må være kommet ved indvandring fra fastlandet, hvor den på det tidspunkt var helt ny.

Hvorledes har bondekulturen bredt sig?

Der er som omtalt betydelig usikkerhed forbundet med dateringerne af fundene

fra perioden for bondestenalderens ankomst til det sydlige Skandinavien. Det er dog nogenlunde sikkert, at den kun var ca. 200 år om at brede sig fra Holsten gennem Danmark til Skåne og Bornholm og nord for Skåne til Gotland, Mälardistriktet og Oslofjorden. Det har været store befolkningsgrupper, der skulle passere bæltet og have med deres husdyr, såsæd og redskaber, og det er svært at forestille sig, at det har kunnet ske med stammebåde, der har været det eneste transportmiddel, der har kunnet komme på tale.

Forklaringen må efter alt at dømme søges i de klimaændringer, der fandt sted netop i denne tidsperiode. Ertebøl-

letidens varme klima med milde vintre blev afløst af et fastlandsklima med en lavere gennemsnitstemperatur for året og følgelig meget koldere vintre. Samtidig medførte landhævninger en reduktion af tidevandet og dermed en formindsket tilførsel af saltvand til Østersøen. Saltindholdet blev reduceret, og vandets frysepunkt steg. Det må have medført, at der om vinteren skete en tilfrysning af såvel bælteerne som af Østersøen. Det gav de transportmuligheder, der var en forudsætning for den hurtige udbredelse af bondekulturen.

Det er velkendt, at den svenske kong Karl 10. Gustav i vinteren 1667/68 førte sin hær over isen fra Holsten til Sjælland og derved var på nippet til at erobre hele Danmark. På tilsvarende måde har det dengang været muligt for bondebefolkningen om vinteren at passere

bælteerne og Øresund til øerne og Skåne, senere derfra til Bornholm og langs svenske islagte kyststrækninger nordpå til Gotland og Mälardistriktet og langs den svenske vestkyst til Oslofjorden.

Det forklarer samtidig udviklingen på Bornholm og på Gotland. Først efter klimaskiftet fik de to øer stabile forbindelser til det svenske fastland. At en genbefolkning af øerne kunne ske omkring 4300 f. Kr. kan skyldes en kortvarig klimaforværring, der har muliggjort transport over is. Fra nyere tid kender vi en tilsvarende kuldeperiode under 2. verdenskrig.

Om artiklen og den anvendte litteratur

Artiklen udgør en sammenskrevet og forkortet udgave af en artikel og et tillæg

hertil, bragt i det svenske arkæologiske fagtidsskrift "Fornvännen" 98 (2003) 1 og 2. Disse indeholder udførlige henvisninger til den anvendte litteratur. Særligt heraf kan rekvireres ved henvendelse til forfatteren.

For en del anførte værker gælder, at tidsskriftet først er udkommet et eller flere år efter det formelle publikationsår, hvorfor artikler og til grund liggende forskning kan være blevet til senere end dette. Da året for artiklens tilblivelse kan være relevant i en debat som denne, er det i disse tilfælde anført i parentes efter forfatternavn.

Den vigtigste anvendte litteratur er:

- Andersen, Søren H. (1988): Mesolithic dug-outs and paddles from Tybrind Vig, Denmark. *Acta Archaeologica*, 57, 1986.
- Andersen, Søren H. & Johansen, Erik (1987): Ertebølle revisited. *Journal of Danish Archaeology*, 5, 1986.
- Berglund, B.E. (red.): The cultural landscape during 6000 years in Southern Sweden. The Ystad project. *Ecological Bulletin*, 41. Lund, 1991.
- Fischer, Anders: Trade in Danubian Shaft-Hole Axes and the Introduction of Neolithic Economy in Denmark. *Journal of Danish Archaeology*, 1, 1982.
- Fischer, Anders & Kristiansen, Kristian (red.): The neolitization of Denmark, 150 years of debate. Sheffield, 2002.
- Hvass, S & Storgård, B (red) 1993. Da klinger i muld... 25 års arkæologi i Danmark. København, 1993.
- Jennbert, Kristina: Den produktiva gåvan. Tradition och innovation i Sydskandinavien för omkring 5.300 år sedan. *Acta Archaeologica Lundensia*, no. 16, 1984.
- Jensen, Jørgen: Danmarks Oldtid, bind 1, Stenalderen. København, 2001.
- Klassen, Lutz (1999): The debate on the Mesolithic-Neolithic transition in the western Baltic: a central European perspective. *Journal of Danish Archaeology* 13, 1996-97.
- Koch, Eva: Neolithic Bog Pots from Zealand, Møn, Lolland and Falster. København, 1998.
- Larsson, Mats (1987): Neolithization in Scania – A Funnel Beaker Perspective. *Journal of Danish Archaeology*, 5, 1986.
- Lindqvist, Christian: Fångstfolkets bilder. N.S.A5. Stockholm, 1994.
- Lindqvist, Christian & Possnert, Göran: The First Seal Hunter Families on Gotland. *Current Swedish Archaeology*, vol. 7. Stockholm, 1999.
- Madsen, Torsten (1987): Where did all the hunters go? – an assessment of an epoch-making episode in Danish prehistory. *Journal of Danish Archaeology*, 5, 1986.
- Malmer, Mats P: The Neolithic of South Sweden. Stockholm, 2002.
- Midgley, Magdalena S.: TRB Culture. The First Farmers of the North European Plain. Edinburgh, 1992.
- Nielsen, Finn Ole: Forhistoriske interesser. Bornholms Amt. Rønne, 1996.
- Nielsen, Poul Otto (1985): De første bønder. Nye fund fra den tidligste Tragtbægerkultur ved Sigersted. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie, 1984.
- Nielsen, Poul Otto (1987): The Beginning of the Neolithic – Assimilation or Complex Change? *Journal of Danish Archaeology*, 5, 1986.
- Persson, Per: Neolitikums Början. Göteborg og Uppsala, 1999.
- Petersen, P. Vang: Grisby – en fangstboplads fra ertebølle-tid på Bornholm. Danmarks Jægerstenalder – Status og Perspektiver. Hørsholm, 2001.
- Petersson, Håkan (1999): Where did all the farmers come from? *Journal of Danish Archaeology* 13, 1996-97.
- Price, T. Douglas (red.): Europe's First Farmers. Cambridge, 2000.
- Rieck, Flemming & Crumlin-Pedersen, Ole: Både fra Danmarks oldtid. Roskilde, 1988.
- Stafford, Michael: From Forager to Farmer in Flint. Århus, 1999.
- Aaris-Sørensen, K.: Danmarks forhistoriske dyreverden. København, 1998.

Debatanmeldelse

Kulturmiljø i teori og praksis

Peter Dragsbo

Fortid og Nutid, marts 2004, s. 55-59

En udvidet anmeldelse af Nicolai Carlberg og Søren Møller Christensen (red.): *Kulturmiljø mellem forskning og politisk praksis*, Etnologiske Studier bd. 9. Museum Tusulanums forlag, København 2003, 180 s., ill. 175 kr.

Peter Dragsbo, f. 1948, mag.art. i europæisk etnologi, museumsinspektør ved Esbjerg Museum 1976-91; leder af Middelfart Museum 1991-2002; fra 2002 museumsleder for Museet på Sønderborg Slot. Har bl.a. været mangeårigt medlem af formand for Statens Museumsnævns/Kulturarvsstyrelsens Referencegruppe/Råd for nyere Tids Kulturhistorie; formand/sekretær for Kulturmiljøråd Fyn; konsulent for Skov- og Naturstyrelsen vedr. SAVE-systemet og "*Kulturhistorien i Planlægningen*". Har bl.a. skrevet "*Mennesker og huse i Aabenraa*" (1978), "*Forstæder i Esbjerg*" (1988), (sammen med Harriet Hansen:) "*Middelfart – fra færgeby til broby*" (1996), (sammen med Helle Ravn:) "*Jeg en gård mig bygge vil – der skal være have til*" (2001) og "*Taks og trempel*" (2002). Desuden artikler om by- og bygningshistorie, bevaring og kulturmiljø mv.

Det faglige kulturhistoriske miljø i Danmark har i over 100 år, især gennem praksis i museerne, været engageret i både det, man i dag kalder grundforskning: undersøgelser og indsamling; og anvendt forskning: bevaringsarbejdet i landskabet, by eller land. Nationalmuseets Hugo Matthiessen havde f.eks. en afgørende finger med i spillet, da der skulle udvælges fredningsemner i forbindelse med Bygningsfredningsloven 1918. I 1970'erne blev museerne, og dermed også det nye museumsfag etnologien, på ny inddraget i arbejdet med det, der på det tidspunkt hed "de kulturhistoriske bevaringsinteresser", især amternes fredningsplanlægning – og det var i den forbindelse, vi var nogle etnologer, som for første gang prøvede at formulere de specifikt etnologiske synsvinkler på be-

varing og fysisk miljø (1981, jfr. Peter Dragsbo og Nina Fabricius (red.): *Kulturbevaring og dagligt liv*, Statens Museumsnævn 1987).

Fra slutningen af 1980'erne blev den offentlige dagsorden imidlertid i meget stort omfang overtaget af "den grønne bølge". Først et stykke hen i 1990'erne kom en større erkendelse af, at det meste af det, vi kalder "natur" på en eller anden måde er menneskepåvirket kulturlandskab. I 1996 lancerede daværende miljøminister Svend Auken derfor "kulturmiljøet" som miljøpolitikens 3. dimension ved siden af naturbevaring og forureningsbekæmpelse. Lanceringen af begrebet, som i virkeligheden var "opfundet" i samarbejde mellem to topbedsmænd, arkæologen Kristian Kristiansen og juristen Ole Christiansen,

blev i 1997 opfulgt af loven om regionale faglige kulturmiljøråd, handlingsplanen "Kulturmiljø 2000", kulturmiljøets placering i regionplanlægningen osv.

Siden har udviklingen af faglig teori og praksis i kulturmiljøarbejdet især bevæget sig i en hovedretning, hvor de forskellige landskabshistoriske fagtraditioner prøver at imødekomme den offentlige planlægnings krav til håndfaste operationelle metoder, først og fremmest kravet til stedfastsættelse og prioritering ud fra forskellige værdipræmisser, og man udvikler disse på stadigt mere sofistikerede sæt med brug af kartografiske GIS-værktøjer. I dette arbejde har også det kulturhistorisk-etnologiske fagmiljø deltaget, men ofte med en fokus på de nyere, "glemte" eller uanselige kulturmiljøer eller de mere subtile miljøsammenhænge. I de sidste fem til seks års tilsyneladende gennembrud for en gammel drøm om kulturhistoriske præmisser for den offentlige planlægning, indtil videre kulminerende med 2002-museumslovens forpligtelse af også den nyere tids arbejdende museer på den offentlige planlægning, har der sjældent været tid til at standse og gennemtænke de grundlæggende faglige relevanser og konsekvenser af det, vi gør.

Det er nu sket med den nyudkomne bog om *Kulturmiljø – mellem forskning og politisk praksis*, resultatet af et seminar på Institut for Arkæologi og Etnologi i 2002, arrangeret af bogens redaktører, de to unge etnologer, Nicolai Carlberg, faglig sekretær for Kulturmiljørådet i Københavns og Frederiksberg kommuner, og Søren Møller Christensen, faglig sekretær for det nordiske projekt "Kystkultur som ressource".

Og lad det være sagt med det samme: Bogen er med sine kortlægninger af gamle faglige dilemmaer og nye begrebsafklaringer en afgørende milepæl, der vil stå som inspiration og udgangs-

punkt for det etnologiske kulturmiljøarbejde i mange år frem.

En gammel problemstilling, som også berøres i flere af bogens indlæg, er det gamle dilemma mellem "antikvaren" og "etnologen", som det en gang er blevet sagt. Er det ikke etnologens væsentligste opgave at være den betragtede beskriver, der lader udviklingen gå sin interessante gang? Og påvirker vi ikke med såvel formidlingen af visse værdisætninger frem for andre – for ikke at tale om inddragelsen i planlægningen – kulturmiljøerne for altid? At betragteren påvirker processen er imidlertid et paradigme, som naturvidenskaberne har levet med i snart 100 år – og, som jeg beskrev i indledningen, har kulturhistorikerne med Thomas Højrup (Institut for Arkæologi og Etnologi) ord i den her omtalte bog fra starten "handlet i historien" og været med til at skabe historie i kraft af fagets rolle som led i nationsopbygningen. Det er da også tydeligt, at de af bogens bidragydere, der står museerne nærmest, lever bedst med de "snavsede fingre".

Et andet basalt etnologisk dilemma i denne forbindelse, som bl.a. fremdrages af Søren Byskov (Fiskeri- og Søfartsmuseet, Esbjerg) og Thomas Højrup, er, om den (med Nina Fabricius' udtryk fra 1987) "etnologisk korrekte" bevaring er fastholdelsen af en fysisk helhed med en bestemt fortællerværdi eller fastholdelsen af funktionen – som boligkvarter, fiskerihavn eller fritidsområde – med de stadige forandringer, dette vil medføre. Dilemmaet er permanent og uløseligt – der må vælges fra sag til sag. Carsten Paludan-Müller (Kulturarvsstyrelsen, nu NIKU, Norge) afslutter i bogen sit kloge essay om bevaringstrangens kulturhistorie med argumentationen om, at det så at sige er forandringsprocessernes omfang, der bestemmer bevaringsarbejdets omfang som en nødvendig mod-

reaktion mod følelsen af tab i behovet for i “den accelererende omredigering af fikspunkter og kontekster” i det moderne samfund at finde ”konkrete holdepunkter og rum for de erindringsfællesskaber, som binder os sammen...”

Men i hvor høj grad er det, vi vælger at bevare som “kulturmiljøer” overhovedet udtryk for erindringsfællesskaber? Her deler bidragsyderne sig i to interessante grupper. Den ene, anført af bl.a. Orvar Löfgren (professor i etnologi, Lund), påpeger under overskriften “*Din kulturarv er ikke min*”, at forholdet til det fysiske landskab og dermed dets værdier og ikke-værdier i sidste instans er individuelt. Heroverfor står bl.a. Erland Porsmose (Kertemindeegnens Museer) og især Thomas Højrup med argumentationen for, at vi nødvendigvis som samfund må prøve at enes om behov for en fælles kulturarv, vel vidende, at den repræsenterer mange tider, samfundsgrupper, kulturer og livsformer.

Højrup påpeger i sit særdeles interessante bidrag – som falder lige ned i den aktuelle diskussion om “national kulturarv” – at den egentlige nationale kulturarv ikke så meget er det fineste eller unikke, men det, der fortæller mest om *nationen* Danmarks selvforståelse. Han peger her på dels vidnesbyrdene om den politisk bevidste udvikling af Danmark fra andelstidens landbosamfund over industrialisering og velfærdsstat til nutidens servicesamfund – dels vidnesbyrdene om det danske “selvstændighedsprojekt”, hvor vi gennem infrastrukturen, fra anlægget af Esbjerg Havn til prioriteringen af en Storebæltsbro frem for en Femern-bro bevidst har stræbt mod en uafhængighed af Hamburgs dominans og af tyske tanker om Danmark som afhængig “admiralstat”.

Hvad enten man næsten afviser tanken om en fælles kulturarv eller netop betonere kulturarven som nødvendig for

nationens sammenhængskraft, er Löfgren og Højrup enige om at advare mod den idyl- og harmoniopfattelse, der skjuler sig i det nye “kulturarv”-begreb. Den ene ser farerne for en nationalistisk emotionalisering, der udelukker mere end den inkorporerer, den anden kritiserer vore “pladderhumanistiske” og “slaske-de” forestillinger om identitet og sætter heroverfor med Berlin som eksempel tyskernes langt mere bevidste brug af kulturmiljøet som læreproces, som erfaringssteder, der medvirker til udviklingen af “et dannet folk”, der forholder sig også til praksis, diskontinuitet, kamp og eftertanke – og ikke blot, som danskerne, til minder, kontinuitet, arv og værdier.

Måske er det denne kritiske distance til værdisætning, der har holdt bidragsyderne fra det ellers ret nærliggende: at diskutere de “værdier”, som traditionelt bruges ved udpegning af kulturmiljøer – som f.eks. de af Porsmose oplyste: reliktværdi, fortællerværdi, æstetisk værdi og biotopværdi – og hvor der endnu mangler formulerede *etnologiske* bud. Søren Byskov er inde på udefra/indefraperspektivet, og Anne Mette Abildtrup Hansen (Historisk-arkæologisk Forsøgscenter, Lejre) efterlyser “lidt menneskeliv” i kulturmiljøet. Her kan man savne diskussionen af, om der ikke kan udvikles specifikt etnologiske værdisætninger – f.eks. værdier, der kan uddrages af målrettede undersøgelser, som afdækker det fysiske miljø som ramme for og symbol i levende liv og derved giver de berørte mennesker – planlægningens ofre eller partnere, alt efter synsvinklen – mæle. Den svenske etnolog Nanne Engelbrektsson prøvede i 1970’erne at udvikle begreber som “brugsværdi” og “identitetsværdi” som etnologiske værktøjer; jeg kunne her godt efterlyse en videre begrebsudvikling i det spor!

For den fagligt-metodiske afklaring i etnologiens forhold til kulturmiljøet

er det – sammen med redaktørernes flotte og velformulerede opsummering af debattens elementer og synsvinkler i indledningen – Eske Wohlfahrts (Kulturarvsstyrelsen) stringente indlæg, der kommer til at stå som bogens væsentligste bidrag. I en indledende faghistorisk oversigt viser han, hvorledes kulturhistorie-etnologi på den ene side har været en væsentlig faktor i både udviklingen af praksis (Hugo Matthiessen og de gamle bygningsforskere) og teori (Åke Campbell og Bjarne Stoklunds udvikling af “bygd”- og “økotype”-begreberne) – på den anden side i nogle af sine vigtigste teorier og metoder har arbejdet med det ikke-stedfæstelige (f.eks. Börje Hanssens “aktivitetsfelt”-begreb og Thomas Højrupps “livsform”-begreb).

Med basis i denne oversigt kommer Wohlfahrt derefter ind på sit vel nok væsentligste budskab, nemlig kulturforskningens to væsensforskellige måder at anskue landskabet på: På den ene side den gamle etnologi – og de mere “naturvidenskabelige” nabofag som f.eks. arkæologi og kulturgeografi, der primært ser landskabet som fysisk virkelighed og i forlængelse heraf som bestående af et potentielt endeligt antal kulturmiljøer, som blot skal registreres og prioriteres – og så den nyere etnologi, der ligesom dele af det humanistisk-filosofiske fagmiljø ser landskabet som en kulturel konstruktion, afhængig af betragterens placering i tid, rum og socialt miljø. Det er med Wohlfahrts terminologi en skillelinje mellem en *essentialistisk* og en *konstruktivistisk* synsvinkel, hvor den essentialistiske tilgang med sine GIS-karteringer og drømme om den endelige og totale kulturmiljøregistrering indtil nu har passet bedst til en traditionelt meget prik-på-kortet-fikseret bevaringsplanlægning.

Men selv om Wohlfahrt sammen med hovedparten af de øvrige bidragydere påpeger kulturmiljøbegrebets funda-

mentale karakter af kulturel konstruktion, erkender man dog samtidig, at etnologerne nu en gang *har* mistet “somerfuglestøvet”. Flertallet af bidragydere har da heller ikke noget imod at udpege og prioritere kulturmiljøer, blot det sker med kritisk refleksion – som f.eks. Mette Guldberg (Fiskeri- og Søfartsmuseet, Esbjerg) i sin anbefaling af et “funktionelt” kulturmiljøbegreb, hvor afgrænsningen anerkendes, men fastlægges efter den historie, der sættes i centrum. For “konstruktivisten” rummer kulturlandskabet nemlig et ubegrænset antal historier, mens “kulturmiljøet” er det, nogen *vælger* at værdsætte. Med Wohlfahrts ord er kulturmiljø “*en ændring (som regel en fastfrysning) af et afgrænset stykke landskab, der gør det bedre egnet til at fortælle den historie vi ønsker at fortælle*”.

I sin sympati for den konstruktivistiske tilgang går Wohlfahrt dog efter min mening for langt, når han frakender landskabet nogen selvstændig kildeværdi. Som Porsmose fremhæver, har de senere års landskabsforskning kun været mulig, fordi der i det danske landskab har overlevet en lang række lag og spor fra forskellige tider. Forskningen er på den måde også afhængig af en generel bevaringstilstand i landskabet, by eller land. De spørgsmål, vi stiller til landskabet, er vigtige – men de spørgsmål landskabet stiller er lige så vigtige. Som jeg selv har oplevet det, hvad enten det var Esbjergs forstæder eller bøndergårdene på Als: For et åbent feltarbejderblik lå nogle af de væsentligste ikke-skrevne historier gemt i det, der vakte *undren*. – En anden vigtig skelnen går, som tidligere påpeget af landskabsforskeren Per Grau Møller i *Fortid og Nutid* (2001:1) mellem landskabsforskningen som grundforskning og kulturmiljøarbejdet som anvendt forskning – en skelnen, som Helle Ravn og undertegnede havde for øje, da

vi for nylig skrev de danske bondegårdes og landbohavers nyere historie på 400 sider uden én gang at bruge ordet “bevaringsværdig”. En parallel til denne skelnen drager Wohlfahrt i diskussionerne i museumsverdenen, hvor nogle mener, man kan formulere “indsamlingspolitik” alene ud fra samlingerne – men hvor Wohlfahrt klart foretrækker genstandsindsamlingen som resultatet af forudgående forskning (Jeg er enig!).

For mange læsere med en relation til kulturmiljøarbejdet i Danmark vil reaktionen på læsningen af *Kulturmiljø – mellem forskning og politisk praksis* uden tvivl først være, at nu gør etnologerne da kulturmiljøarbejdet endnu mere kompliceret, og ikke mindst meget sværere for sig selv. Spørgsmålet er imidlertid, om sådanne kritiske refleksioner ikke er nødvendige for at hindre, at kulturmiljøarbejdet udarter til f.eks. politisk farlige illusioner om “fælles kulturarv”, til ressourceopædende og menings-

løse totalregistreringer eller reduktionistiske kortprikkerier – og om de ikke på længere sigt gør kulturmiljøarbejdet – eller rettere dets gennemslagskraft – nemmere ved at sikre “jordforbindelsen” i en erkendelse af, at vi her beskæftiger os med mennesker, kultur og landskab i en uadskillelig sammenhæng – og dermed også med et felt, der også kan udkrystallisere sig i politik. Det er i den sammenhæng, museerne i deres placering mellem grundforskning, anvendt forskning og politisk bagland har deres force – sådan som Porsmose illustrerer det med 20 års kulturmiljøarbejde i Viby på Hindsholm som et skoleeksempel på langsigtet skabelse af lokal forståelse og samvirke mellem lokale, regionale og nationale niveauer. *Kulturmiljø – mellem forskning og politisk praksis* bør derfor være uomgængelig læsning for både den tværfaglige kulturmiljøarbejdende verden, den samlede museumsverden og den etnologiske fagverden!

Anmeldelser

Sune Chr. Pedersen: På liv og død. Duellens historie i Danmark. Gyldendal 2003, 240 s., 299 kr.

"Ære vinder man kun i kamp med en ligeværdig modstander, hvis anerkendelse af en selv som ligeværdig modstander kan bekræfte ens egen status som ærefuld". Denne passage udgør i en vis forstand omdrejningspunktet i Sune Christians Pedersens fascinerende bog *"På liv og død. Duellens historie i Danmark"*. Duellen som fænomen kan nemlig kun forstås ud fra fundamentale betragtninger om ære. Som Sune Chr. Pedersen peger på, er ære i traditionel forstand – og de mange traditionelle æreshævdende handlinger – forsvundet, fordi de ikke passer ind i et moderne demokratisk samfund. Det betyder ikke, at det moderne menneske er æreløst. Æren er bare blevet usynlig og knyttet til andre aspekter af livet end tidligere.

Fra sit udspring i 1500-tallets Italien bredte duellen – og den moderne fægtekunst – sig til resten af Europa og antog forskellige former afhængig af tid og sted. I Danmark – i bogen af afgrænsende årsager forstået som Danmark og hertugdømmerne minus Norge, Skåne, Halland og Blekinge – kan den nye duelpraksis spores i Frederik 2.'s gårdsret fra 1562. De tidlige danske dueller (den tidligst kendte var Tycho Brahes og Manderup Parsbergs i 1566) kan være svære at skelne fra regulære slagsmål og blev ikke sjældent udkæmpet i temmelig beskænkede tilstand. Alligevel havde duellen en tydelig standsdimension. Den var et ritual, hvormed adelen kunne adskille deres slagsmål fra pøbelens. Pøbelen havde ingen ære at forsvare, men det havde adelen. Duellen bliver på denne måde en social distinktionsfaktor.

Med tiden raffineres fægtekunsten og dermed duellen under påvirkning fra især franske duelmanualer. Indviklede regler og stærkt stiliserede træk kommer til at kendetegne duellen. Det handler nu om det civiliserede hoffærdige menneskes kølige og dannede optræden i modsætning til de tidlige dueller, som havde sine historiske rødder i Middelalderens tvekampe, fejder og turneringer. Sideløbende opstår en forestilling om en særlig militær ære, der adskiller sig fra og står i modsætning til den civile, hvilket bliver helt afgørende for den militære standsfølelse. I denne forestilling får duellen en

afgørende plads, og det er denne militære duel, der står i fokus i bogen.

Med stor dramatisk sans skildrer Sune Chr. Pedersen det militære æreskompleks gennem en række duelsager. Fornærmelsen spillede en afgørende rolle i den militære æresforståelse. Hvis man fornærmedes i offentlighed var man forpligtet til at søge æresoprejsning gennem duellen. Mulighederne for at slippe var sjældent inden for rækkevidde. Et nidkært opretholdt kodeks blandt officererne gjorde, at man ganske enkelt ikke kunne undslippe sine officerskollegers krav om duel. Samme mekanismer herskede i holstenske studentermiljøer, hvor duellen florerede især i 1800-tallet. Det var også ved de tyske universiteter, at de såkaldte mensurkampe opstod. At erhverve sig et mandigt ar fra disse fægtekampe var prestigegivende – ja, arrene var faktisk selve meningen med mensurkampene; de var et socialt statussymbol, der gav adgang til høje embeder og indflydelsesrige netværk.

Den danske kongemagt havde et mindst talt tvetydigt forhold til duellerne. Med enevældens indførelse skærpedes lovgivningen mod dueller, der ansås som en anfægtelse af den kongelige autoritet og et oprør mod det kongelige voldsmonopol. Under Christian 6. blev det lovfæstet, at enhver duellant og sekundant skulle henrettes på vanærende vis, hvilket fik antallet af dueller til at falde kraftigt. Men om det skyldes, at der vitterligt udkæmpedes færre dueller end tidligere er usikkert. Snarere var det nok de kongelige embedsmænd, der så gennem fingre med duellerne. Under Frederik 5. mildnedes luften for duellanterne, og der opstod snart et system, hvor duellanterne konsekvent dømtes til døden, hvorefter de blev benådet af kongen. Især den militærliderlige Frederik 6. så med milde øjne på duellerende officerer.

Den statslige forfølgelse af duellerne var altså forholdsvis halvhjertet, og den egentlige modstand mod duellerne kom da også fra en anden kant. Med fremkomsten af et standsbevist borgerskab i løbet af 1700-tallet banedes vej for helt nye opfattelser af ære. Og duellen udgjorde nærmest en antitese til borgerlige værdier som ansvarlighed og pligtopfyldelse. Duellen var en aristokratisk, umoralsk, ufølsom og etikettedreven institution. En af duellens skarpeste kritikere var August Hennings. Han havde kun foragt til overs for duellanternes forlorne æres-

begreber, og de tragedier, som duellerne ofte afstedkom, var direkte samfundsskadelige. ”*Man kan give staten en statsmand, hæren en general, men hvem kan give en kone sin mand, hvem børnene deres fader igen?*”, skrev han i 1795. De borgerlige æresbegreber var på fremmarch og i *Conversations-lexicon* fra 1817 kunne man således læse, at duellerne var et udtryk for ”*den falske æres fordomme*”, der er almindelige i ”*militærstanden*”.

En af bogens væsentligste pointer er, at æresaspektet i duellen ikke nødvendigvis afgjordes ved at finde en vinder. I duellens tidlige fase idealiseredes den dødelige duel, men det ændrede sig, og tyngdepunktet kom nu til at ligge på æresspørgsmålet. Selve livsfaren var det ærefulde ved duellen. Duellen var en gensidig renselse af ære. ”*Derfor kan det være så svært i dag at forstå at de klassiske dueller ikke handlede om at vinde, men udelukkende om at vise mod og ære, et formål, der bandt de to duellanter sammen i et klart interessefællesskab*” (s. 193). Vi moderne mennesker er – ifølge Sune Chr. Pedersen – alt for fokuserede på præstationer og lægger alt for megen vægt på at finde en vinder. Alligevel kan undertegnede – med fare for at være anakronistisk – ikke lade være med at spekulere på, hvilke konsekvenser duellen fik for ”taberen” – den sårede part – efter en overstået duel, hvor ingen døde. Havde det overhovedet ingen betydning for den såredes ære og omdømme, at hans sår netop havde været afgørende for duellens afslutning?

Bogens emne har en umiddelbar tiltrækningskraft på denne anmelder. Men ud over at ramme lige midt i drengehjertet er bogen en faglig nydelse. Bogen veksler mellem overordnede betragtninger og medrivende skildringer af illustrerende episoder – alt sammen i et komplementært forhold mellem overblik og næse for den gode historie. De forskellige duelformer og regler, våbentyper, manualer, forandringer i duelopfattelsen, æresbegreber og opinionsmæssige brydninger afmales sikkert og ikke mindst med en veludviklet sans for detaljen. Det kunne mange historikere lære af.

Sune Chr. Pedersen skitserer desuden fint duellens forskellige betydning, udformning og anvendelse i forskellige europæiske sammenhænge. Bogens deadline har sikkert gjort, at Pedersen ikke har haft lejlighed til at læse Robert B. Shoemakers artikel ”The Taming of the Duel: Masculinity, Honour and Ritual Violence in London, 1660-1800” (*The Historical Journal*, 45:3, 2002, s. 525-45). Her findes en anden udlægning af duellens rolle i det engelske samfund end den, der præsenteres i bogen. Heller ikke Pascal Briost, Hervé Dréuillon og Pierre Sernas *Croiser le fer. Violence et culture de l'épée*

dans la France moderne, XVIe-XVIIIe siècle (Paris 2002) ses i litteraturlisten. Også dette værk kommer til andre konklusioner om duellen i Frankrig end dem, Sune Chr. Pedersen beskriver. Disse mindre betydningsfulde mangler ændrer dog ikke indtrykket af Sune Chr. Pedersens imponerende arbejde.

Bogens omslag og lay out er ikke det smukkeste, jeg har set. Det er synd, når nu bogen er så god.

Ulrik Langen

Kathrine Kjærgaard & Thorkild Kjærgaard: Ny Herrnhut i Nuuk 1733-2003. Missionsstation, rævefarm, embedsbolig, museum, universitet. IIsimatusarfik 2003, 140 s. 168 kr.

En forårsdag i året 1733 ankom tre tyske brødremissionærer til Grønlands sydspids for at hjælpe den trængte Hans Egede med at kristne de hedenske eskimoer. Optændt af den hellige ild og fast besluttede på at overleve på den ugæstfrie is-ø ”*ved vore hænders gjerning og Guds velsignelse*”. De tre var udsendt af det unge, initiativrige og radikalpietistiske samfund Herrnhut, og kunne takke Christian 6. for den nye missionsmark. Den danske konge så med sympati på herrnhutternes leder Grev Zinzendorff – i hvert fald for en tid – og på herrnhutternes ambition om at sprede frelsen i Kristus til alverdens hedenske folk. Anført af prædikanten og den kreative altmuligmand Casper David slog tyskerne sig ned i en sidedal ved Godthåb, kun med en bjergsides adskillelse fra det Godthåb, Hans Egede havde begyndt opbygningen af 12 år forinden. Under store anstrengelser lykkedes det brødrene at bygge missionsstationen Ny Herrnhut; en byggegrund, hvorfra initiativer skulle udgå, som blev centrale i den grønlandske kulturhistorie.

De selvfolende tyske missionsfolk ragede hurtigt uklar med Hans Egede – det er næsten efter bogen – som de egentlig skulle ”gå til hånde”. Det danske lederskab kunne Herrnhutterne ikke leve med, for deres eneste herre var Jesus Kristus. Allerede den første vinter plagede David og Egede hinanden med en teologisk strid, som inden foråret kom til at fylde 390 tætskrevne sider i kvart! Luften mellem tyskernes bjælkehytte og Egedes stenstue i Godthåb var kold. Men andet end internt kævl var der vel ikke at give sig til, da det egentlige missionsarbejde lå fuldstændigt dødt i begyndelsen. Først efter seks år – i 1739 – lod den første eskimo sig gribe af Jesu kvaler i Getsemene Have og

omvendte sig. Men efter gennembruddet fulgte hurtigt flere, og der kom for alvor aktivitet i Ny Herrnhut. En ligestilling mellem de to missioner i 1741 gav herrnhutterne fuld ret til at praktisere alle kirkelige handlinger og det hjalp med til at bedre forholdet.

Som læser kniber man øjnene en anelse sammen under skildringerne af striden med den konkurrerende danske mission, der konsekvent nedvurderes af forfatterne til fordel for de mangeløse arbejdsbier i Ny Herrnhut, der hurtigt gifter sig, rejser bygninger og skoler. Konstant får Hans Egede baghjul. Det begynder med brødrenes fire meter (!) længere og elegante hovedbygning fra 1747 – Grønlands største – overfor Egedes "lille undseelige kirkestue" og fortsætter i en fascinerende skildring af brødremenighedens opforelse for livsopgaven, Casper Davids *star quality*, det teatraliske fromhedsliv med indstuderet kysseri og omfavnelser, sang og skuespil, den halv-kommunistiske boform med kor-inddelinger, den spirende succes med bogtryk og så den selvfølgelige kosmopolitisme, der især bekræftedes af de mange breve fra alverdens Herrnhut-samfund i Europa og Amerika, som læstes op fra prædikestolen. På den anden side af fjeldet finder vi de småtskårne danskere, der hverver færre eskimosjæle og i almindelighed udretter mindre. Nej, på nær Hans Egede havde de danske missionærer vist tankerne rettet mod lune sjællandske præstekald som belønning for forfrysningerne i det høje nord. Men hvad er egentlig på spil her? Jubilæums-genrens lokale patriotisme er i hvert fald honoreret.

Kjærgaard-parret er ikke blege for at indrømme herrnhutternes bedre økonomiske vilkår og den stabile støtte fra de europæiske menigheder, der villigt sendte tømmer og udstyr mens de udgød lidenskabelige tårer ved tankerne om de nykristnede vilde. De vakte i Europa elskede historier om heroiske missionærer på farefuld kajak-rejse mellem isbjerge med gudsord på læberne. Men udover støtten var der alligevel mere format over brødrene. Aha. Ærgerligt nok får vi ikke at vide, hvad der egentlig gik galt mellem Egede og tyskerne, ej heller information nok til at kunne vurdere udviklingen i de to menigheder. Men allright, det er vel for vidtløftigt i forhold til det bygningshistoriske, der trods alt er i fokus.

Krudtet er især brugt på det 18. århundredes pionérperiode, men uden at den efterfølgende tid forømmes. Livet i Ny Herrnhut blev noget mindre flamboyant i 1800-tallet, hvor biedermeier-liv og tidens almindelige borgerlighed fjernede brødrene fra deres mere outrerede skikke. I 1900 måtte menigheden endelig opgive Grønland under dække af, at kristningen var overstået og at missionen aldrig opnåede den ønskede selvforsyning. Et normalt prin-

cip var, at et Herrnhut-samfund skulle kunne brødføde sig selv og helst give overskud, men i Grønlands barske klima kom man hurtigt til kort med korn- og haveeksperimenter.

Under overfladen skyldtes nedlæggelsen dog et vedvarende pres fra den danske regering siden 1864, hvor forholdet til alt tysk blev køligt. Den smålighed noterer forfatterne sig. Resultatet blev en folkevandring fra Ny Herrnhut over klipperne til Godthåb. Den gamle missionsbygning skuede stadigvæk over vandet og blev i stedet til gæstebolig, siden til rævefarm, så nationalmuseum, inden en omfattende renovation til 14 mill. kr. gjorde den passende for Nuuks Universitet i 1987.

Det er Kjærgaard-parrets fortjeneste at puste liv i den kedsommelige genre, bygningshistorie sædvanligvis er, og servere afstikkere til det liv og den foretagsomhed, der udgik fra Ny Herrnhut – og der er plantegninger og dørfyldninger nok til folk med sans for den slags. Bogen er velkomponeret og velskrevet – endda hele vejen igennem.

Morten Petersen

Thomas Bredsdorff: Den brogede oplysning. Om følelsernes fornuft og fornuf-tens følelse i 1700-tallets nordiske litte-ratur. Gyldendal 2003, 391 s., 348 kr.

Hvad er oplysning? spørger litteraten Thomas Bredsdorff i sin seneste bog. Er det specifikt de tanker og ideer, som kolportereres af en række franske filosoffer eller rækker begrebet videre end det? Bredsdorff synes at antage, at det i Norden vist mest forholder sig på den måde, at man sætter lighedstegn mellem oplysning og franske filosoffer, men selvom nogle historikere har villet gøre Oplysning lig med fransk intellektuelt tankegods ("Voltaire-påvirkning"), er det vist ikke det almindelige. Når den svenske historiker Tore Frängsmyr i sin bog "*Søkan-det efter Opplýsningen*" således kan hævde – med henvisning til, at de franske filosofers ideer ikke havde meget gennemslagskraft i Sverige – at der ingen Oplysning var i Sverige, står han nok ret alene med dette radikale synspunkt. Synspunktet deles i hvert fald ikke af de yngre svenske oplysningstidshistorikere. Muligvis er det en strømning inden for litteraturhistorien, Bredsdorff her sigter til.

I stedet for at tage udgangspunkt i franske filosofers åndrige tanker, lægger Bredsdorff fra land med Emanuel Kants berømte definition fra 1784: "*Oplysning er menneskets udtræden af dets selvforskyldte umyndighed. Umyndighed er*

manglen på evne til at bruge sin forstand uden en anden til at lede sig (...) Sapere Aude...” Altså et noget videre oplysningsbegreb end Frångsmyrs. Bredsdorff søger efterfølgende Oplysningen de steder, hvor 1700-tallets mennesker vovede at stole på egen forstand og på egne fornemmelser for, hvad der var rigtigt og forkert, for hvad der var rationelt og hvad der var irrationelt. Oplysningens repræsentanter var de mennesker, som havde modet til at betjene sig af deres egen forstand i stedet for trykt at støtte sig på autoriteternes fortolkning af ret og vrang. Man kan også vende det om og sige – hvad Bredsdorff i øvrigt ikke gør – at de mennesker, som repræsenterede Oplysningen tog afstand fra traditionen og bevægede sig ud på ukendte veje til det, vi i dag kalder ”det moderne”.

Bredsdorff har imidlertid en pointe, som adskiller hans oplysningsbegreb fra det gængse. Han regner således ikke alene med fornuften og med modet til at vide på egen hånd, men også med modet til at føle og stole på egne følelser, som noget, der har en selvstændig værdi: *”Mennesker erkender ikke kun med fornuften og bruger ikke kun følelserne til fryd og skræk. De erkender også med følelsen”* (s. 13). Jeg kunne ikke være mere enig. Erkendelse drejer sig ikke udelukkende om ”gold” og rationel tænkning, men også om følelser og fornemmelser for, hvad der er rigtigt. Intuition kunne man vel også kalde det. Der var folk – f.eks. pietisterne – som ikke argumenterede så meget på baggrund af rationel tænkning, som på baggrund af følelser og fornemmelser, og som samtidigt tog afstand fra autoriteternes udlægninger af, i dette tilfælde, den hellige skrift.

Her er det imidlertid nødvendigt at skelne mellem dem, Bredsdorff kalder statspietisterne og de ildesete Herrnhutere, som med deres lære om de otte trin til saligheden forbrød sig alvorligt mod den gængse kristendomsforståelse. Kort fortalt hævdede Herrnhuterne, at det var muligt for det omvendte menneske i levende live at blive saliggjort, hvis blot man fulgte et sæt fastlagte regler. Det var et alvorligt opgør med den hidtidige opfattelse af, at mennesket intet kunne gøre for at blive saliggjort, men alene måtte forlade sig på Guds nåde. Af denne grund blev Herrnhuterne og deres åndelige guru, grev Zinzendorff, uønskede i dobbeltmonarkiet. Pietisterne – især Herrnhuterne – fremstår hos Bredsdorff som en tidlig oplysningsbevægelse, eftersom de brød med ortodoksien, stolede på egne fornemmelser og nægtede at udfærdige en systematisk teologi. Teologi var forstandsmæssig, den rette religiøse oplevelse skulle derimod være følelsesmæssig.

Bogens udgangspunkt er – selvfølgelig, fristes man til at sige – litterært. Thomas Breds-

dorff underkaster en række af 1700-tallets nordiske litterære tekster en undersøgelse med det formål at spore træk af det tankegods, vi normalt forbinder med Oplysningen. I hvert af bogens kapitler står en række litterære tekster i centrum, men – og det er væsentligt – litteraturen sættes løbende ind i en historisk ramme, der gør den forståelig i forhold til den tid, hvori den er blevet til. Det er mao. en undersøgelse af litteraturen som spejl af det omgivende samfund, og ikke litteraturen som frit svævende objekt i et tidløst rum, der undersøges. Bredsdorffs ambitioner nærmer sig således den nye kulturhistories ambitioner om at spejle det store i det små, om end den nye kulturhistorie og Bredsdorffs litterære tilgang ligger langt fra hinanden.

Det er fortrinsvis kendte forfattere, som Bredsdorff analyserer: Ludvig Holberg, H. A. Brorson, Johan Herman Wessel, Johannes Ewald, Jens Baggesen, Carl Michael Bellman, men også den for mig aldeles ukendte svenske forfatter Thomas Thorild. Til trods for deres indbyrdes forskellighed bindes de ikke desto mindre sammen af modet til at stole på egen forstand og egne følelser (selv Holberg) og afvise autoriteternes traditionelle udlægninger. Disse forfattere fungerer som *”argument for den påstand at vi havde en oplysning her i de tre skandinaviske lande, at den var en sammensat, men dog egenartet hovedstrømning i 1700-tallet, specielt i dets litteratur”* (s. 22f). Jeg er ikke uenig med Bredsdorff i, at vi her i Norden havde en Oplysning, men da sætningen samtidig synes at postulere, at det ikke er almindeligt at mene dette, bliver den reelt vildledende. Mig bekendt er der ingen der bestrider, at vi havde en oplysning i Danmark i slutningen af det 18. århundrede. Snarere tværtimod. Men Bredsdorff skriver på en sådan måde, at man som læser forføres til at tro at det er ham, ene mand, der har gjort denne mageløse opdagelse. Læser litterater ikke historiebøger?

Bredsdorffs pointe er imidlertid at alle disse forfattere, på nær Holberg, var påvirket af pietistisk/Herrnhutisk tankegods, og at det således var Herrnhutismen, der for alvor prægede den danske oplysningsbevægelse. Hermed fik den danske oplysning en større følsomhed og inderlighed end andre steder og dette har, igen ifølge Bredsdorff, forvirret litteraturhistorikerne i en sådan grad, at de har kaldt folk som Ewald og Baggesen præromantikere snarere end at erkende, at Oplysningen ikke kun var fornuft, men også bestod af from inderlighed, følelse og udstrakt tolerance af den sort, som Herrnhuterne stod for.

Herom siger Bredsdorff selv, at han har villet skubbe til en gennem mange år herskende

opfattelse af Oplysningen. Selvom fornuft er en væsentlig ingrediens i denne bevægelse, så står den ikke alene. Fornuften er udelukkende et redskab for Oplysningen, ikke indbegrebet af den: *"Det er derimod myndiggørelsen, modet til at stole på egne kræfter, afvisningen af autoriteter, gejstlige såvel som verdslige. Derfor er modet til at føle ikke mindre vigtigt end modet til at vide"*. I samme åndedrag indrømmer Bredsdorff imidlertid, at det mest diskutabile han har foretaget i sin analyse af Oplysningsprojektet nok er *"den rolle jeg har tildelt pietismen, specielt Zinzendorffs radikale variant af den..."* (s. 368).

Bredsdorffs tekstanalyser er generelt overbevisende og til tider rent ud sagt imponerende. Måske endda lidt for imponerende. Af og til synes jeg nok, at han strammer sine pointer en tand for meget og fortolker videre end rimeligt er – i hvert fald hvis målet er at sige noget om virkeligheden bag teksterne mere end at foretage rent intellektuelle øvelser over teksterne selv. Jeg synes f.eks., at hans analyse af Brorsons *"Den yndigste rose"* er både intelligent og overraskende, men jeg er på den anden side ikke overbevist om, at Brorson virkelig har intentioneret det med salmen, som Bredsdorff hævder. Fortolkningen er elegant, men afspejler den Brorsons intentioner? Og det er jo nok her, at historikernes og litteraturhistorikernes veje for alvor skilles. Vi har traditionelt forskellige krav til dokumentation og videnskabelighed, og det er i disse analyser tydeligt, at Bredsdorff netop er litterat og ikke historiker. De samme indvendinger vil kunne fremsættes af hans fortolkninger af hans yndling Johannes Ewald (som flere steder ligefrem kaldes genial), af Bellmann og Thorild.

Det irriterer mig desuden, at Bredsdorff, når han bevæger sig over i landbohistorien og landboreformerne på godset Bernstoff nord for København, sjusker med sit begrebsbrug og sine definitioner. Han kalder således konsekvent udskiftningen for udstykningen (hvad det ikke er), sidestiller gårdfæste med "leje" (og det er en grov forsimpning, der tenderer det fejlagtige) og forklarer, at bondens overgang til selveje indelbar, at godsejeren herefter skulle have betaling i penge i stedet for i tvangsarbejde (s. 253), hvilket er noget decideret vrøvl. Hans udlægning af de to bondelivsstile, som Palle O. Christiansen har påvist flere steder (senest i bogen *"Lykhemagerne"* fra 2002) er heller ikke i overensstemmelse med Christiansens pointer (s. 257). Bredsdorff ser således de to livsstile – fatalisterne og stræberne – som kronologisk adskilte størrelser, hvor den første repræsenterer traditionen og den anden den moderne bonde, som voksede ud af Oplysningen. Det er faktisk forkert. De to livsstile er ikke kronologisk adskilte,

men netop samtidige, hvilket i øvrigt er en af Palle O. Christiansens pointer. Det har Thomas Bredsdorff desværre ikke forstået.

Endelig kan man vel stille spørgsmålstegn ved selve grundpillen i Bredsdorffs projekt, nemlig at dette med det følsomme og inderlige skulle være noget, vi ikke hidtil har forbundet med Oplysningen. Inden for de sidste 15-20 år har en lang række historikere, som f.eks. Simon Schama, G. J. Barker-Benfield, Anne Vincent-Buffault og Roy Porter – som Bredsdorff faktisk henviser til – m. fl. således påvist, at 1780'ernes følsomhedskultur og patriotisme i høj grad var forbundet med Oplysningen, og at der ingen umiddelbar modsætning var mellem fornuft og følelse. På hjemlig grund har etnologen Tine Damsholt og historikeren Thomas Lyngby faktisk bidraget til denne diskussion.

Til trods for disse småvrisne opstød er det dog en elegant og lærerig bog, som Bredsdorff har skrevet. Er man i stand til at læse henover bogens noget postulerende og selvscenesættende præg, vil alle Oplysningstidshistorikere kunne blive belært af forfatterens store vid og viden om periodens litteratur. Især tesen om Herrnhuternes afgørende indflydelse på det nordiske oplysningsprojekt er tankevækkende og værd at tage med i de videre betragtninger over denne epokes karakteristik.

Peter Henningsen

Jeppé Bjørn Høj: F. C. H. Hohlenberg. Flådens fabrikmester 1796-1803. Marinehistoriske Skrifter nr. 30. Orlogsmuseet 2003, 99 s., 150 kr.

På skuddagen i 1796 havde den danske flådes fabrikmester, Stibolt, fået nok af konkurrencen med det talentfulde medlem af konstruktionskommissionen, Hohlenberg. I affekt kastede Stibolt sig ud ad vinduet fra sin lejlighed på fjerde sal i Toldbodgade, og døde på stedet. Forud var foregået en magtkamp mellem de to herrer i omtrent et års tid, som altså nu kulminerede med Stibolts selvmord. Dysten var blevet afgjort og Hohlenberg stod tilbage som sejrherre, og han kom også til at efterfølge Stibolt.

Historien om fabrikmester F. C. H. Hohlenberg er mangesidet. Og med Højs bog, der primært fokuserer på Hohlenbergs konstruktioner som fabrikmester i perioden 1796-1803, bliver der kastet nyt lys over et emne, som først og fremmest har været baseret på pensionerede sømænds tendentiøse historieskrivning. Hohlenbergs virke som fabrikmester blev kortvarig, men sporene efter ham kan følges frem til

slutningen af sejlskibsepoken. Han er blevet kaldt en genial og revolutionerende fabriksmester, og Højs formål med bogen er at undersøge om karakteristikken holder. Ved at gennemgå væsentlige sider af hans skibskonstruktioner samt ved at benytte søetatens arkiver, analyserer Høj sig frem til, at antagelsen om den ”*bedst begavede fabriksmester*” må modificeres.

Frantz Christopher Henrik Hohlenberg blev født i 1765, og som søn af en flådekaptajn var det kun naturligt, at han fulgte i faderens fodspor. I 1782 afgik han fra Søkadetakademiet og efter nogle års praktisk træning på Holmen blev han sendt til udlandet af Admiralitetet. Rejsen bragte ham vidt omkring i Europa, og han kom dermed til at følge udviklingen af nye flådekonstruktioner på tættest hold. Da han i 1794 kom tilbage til København, var det en selvsikker moden mand, der tog konkurrencen op med den fungerende fabriksmester. Hohlenberg kom hjem med opdateret viden om blandt andet engelsk, fransk og hollandsk skibssarkitektur. I 1796 blev han fabriksmester, og han fik frie hænder til at udføre sine ideer. Hohlenbergs karriere som fabriksmester blev imidlertid kort. I 1803 blev han tvunget til at søge sin afsked efter en række problemer med hans konstruktioner. Et af hans skibe sank oven i købet. Hohlenberg rejste derpå til Vestindien, hvor han døde kort tid efter sin ankomst.

Der er ingen grund til her at gå i detaljer med Højs tekniske analyser af en række af Hohlenbergs konstruktioner, men med Høj når man frem til den konklusion, at Hohlenberg i høj grad kopierede sine ideer fra udlandet. Høj går endda et skridt videre og slutter, at et af hans skibe, som man tidligere har antaget var blevet benyttet som model for engelske skibe, ikke fuldt ud blev kopieret af englænderne.

I Højs fremstilling er historien om Hohlenberg facetteret: Man kunne vælge at bruge Hohlenberg som eksempel på et karriereløb i flåden, eller man kunne fortælle om Admiralitetets udsendelse af medarbejdere til udlandet, eller man kunne simpelthen dykke ned i den arrogante Hohlenbergs personlige liv og skrive en traditionel biografi. Man kunne også fokusere på Hohlenbergs skibskonstruktioner. Høj vil imidlertid gøre det hele. Det sidstnævnte gør han godt, men bogens begrænsede sidetal gør, at man sidder tilbage med en nå-fornemmelse – der er for mange spørgsmål, der bliver hængende i luften.

Problemet er, at der er tale om et mere eller mindre uredigeret speciale, og først og fremmest må det undre, at et professionelt forlag vil lægge navn til sådan en udgivelse. Har der været en forlægger med til redigeringen? Billedsiden er ganske vist flot, men at udgive en

bog, hvis første afsnit, i bedste universitetsopgavestil, er indledning, problemformulering og afgrænsning, er både besynderligt samt uappetitligt for læseren. Den for et speciale uundværlige forskningskarakteristik, er blevet placeret uredigeret bagest i bogen – efter konklusionen. Det betyder, at der i konklusionen er henvisninger til detaljer i forskningskarakteristikken, som læseren endnu ikke har læst!

Høj tager masser af tilløb til at skrive Hohlenbergs personalhistorie, men må tilsyneladende opgive, fordi der ikke foreligger nok materiale. Han har søgt efter breve i diverse privatarkiver i håb om, at der skulle være noget gemt. I et speciale er det vel i orden at stoppe sin undersøgelse dér, men når man udgiver en bog, kan læseren med rette forvente, at undersøgelsen også havde inkluderet andre nærtstående personers korrespondance og optegnelser. For eksempel findes Peter Schiønningens enorme arkiv i det Kongelige Bibliotek, og det er ikke utænkeligt, at Schiønning havde en mening om Hohlenberg. Og hvad med lidt oplysninger om hans kaptajnfader? Havde faderen mon indflydelse på Admiralitetets valg af Hohlenberg til den ledende stilling? Til trods for at der bliver foretaget tilløb til at besvare dette spørgsmål, løber det ud i sandet. Det står derfor stadig hen i det uvisse, hvordan Hohlenberg opnåede sin position,.

Historiefaget er et formidlingsfag, og trykte udgivelser er det vigtigste værktøj, hvormed man formidler forskningen. Historikere er derfor afhængige af, at forlagene medvirker til den professionelle viderebringelse af forskningsresultaterne. Forlaget kan ikke have brugt mange ressourcer på denne bog og det er trist, for der er ingen tvivl om, at Højs revurdering af Hohlenbergs arbejde har interesse for de mange, der interesserer sig for marinens historie – ikke mindst billedsiden vil få skibsnørder til at juble.

Som nævnt er Højs analyse af konstruktionerne fuldt i orden og med et interessant resultat. Men Høj burde nok udelukkende have koncentreret sin indsats på dette felt. Med hensyn til personen Hohlenberg, Holmen som arbejdsplads og uddannelse af fabriksmesterspirer etc. kan bogen kun i begrænset omfang fungere som appetitvækker.

Claus Mechlenborg

Morten Petersen: Oplysningens gale hund. – Niels Ditlev Riegels. Oprører, kirkehader og kongeskænder 1755-1802. En biografi. Aschehough 2003, 272 s., 379 kr.

Navnet Niels Ditlev Riegels er ikke til at komme uden om, hvis man vil beskrive de sidste årtier af 1700-tallet. Han var med næsten alle steder, hvor der skete noget. Han havde mere end en finger med i regeringskuppet i 1784, som bragte reformfløjen til magten og åbnede for trykkefriheden, han var drivende i den socialpolitiske debat i landboreformtiden, han var en central figur i de kirkepolitiske stridigheder, og han var en drivende kraft i udvidelsen af trykkefrihedens grænser med kritisk behandling af ømtålelige politiske spørgsmål. Endelig var han en polemisk, men indflydelsesrig historisk forfatter. Trods mandens centrale placering er det imidlertid kun som bifigur man møder ham i de historiske fremstillinger, og vurderingerne af ham er altid enten negative eller stærkt forbeholdne. Ingen har forsøgt en samlet fremstilling af personen Riegels og hans betydning. Denne mangel har Morten Petersen sat sig for at råde bod på, og det er der kommet en dejlig velskrevet bog ud af.

Riegels voksede op som godsejersøn på Lolland og studerede teologi ved Københavns Universitet i Struensee-tiden. På teologistudiet orienterede Riegels sig mod de nye strømninger, der åbent og empirisk ville diskutere Bibelen og de religiøse dogmer. Her havde han også sine første sammenstød med den daværende professor og senere biskop Balle. Efter studier i Tyskland blev Riegels i 1781 ansat ved enkedronning Juliane Maries hof som pagehovmester eller lærer for pagerne. Denne stilling udnyttede han til at konspirere mod enkedronningens og Guldbergs regime og udvirkede med andre underordnede hofembedsmænd den kontakt mellem kronprinsen og A. P. Bernstorff, som tre år senere resulterede i kronprinsens og Bernstorffs regeringskup. I de tre år påtog Riegels sig ret selvbestaltet opgaven som kontraspion, idet han søgte omgang med og simulerede – også i sine publikationer – åndsfællesskab med Guldberg for at kunne rapportere så indgående som muligt til A. P. Bernstorff om dennes holdninger og planer. Denne kontraspionage fortsatte han i øvrigt overfor den preussiske gesandt i København.

Efter regeringskuppet blev Riegels naturligt nok afskediget af enkedronningen. Han håbede på en anden ærefuld ansættelse af den nye regering, men den attråede stilling som kongelig historiograf gik ham forbi, og han måtte nøjes

med en årlig pension af statskassen. Denne behandling forbitrede Riegels, og han greb nu til pennen og den satire han yndede. I de følgende år udgav han et hav af pamfletter og tidsskrift-artikler, ligesom han redigerede og stort set skrev sit eget månedsskrift *Kjøbenhavns Skilderie*. Skriverierne var båret af bitterhed overfor hans tidligere allierede og udfald mod andre fjender. Raseriet ”skyllede gennem spalterne” som Morten Petersen malende skriver.

Morten Petersen gør en del ud af at beskrive og fundere over den psyke, der på en gang kunne rumme det fordækte dobbeltspil ved hoffet og så den lidenskabelige uhæmmede skrivestil. Han tegner et billede af en meget selvbevidst, ærekær og temperamentsfuld person. Men også af et sammensat menneske, der ikke helt forstod at forvalte sine talenter. Spionrollen gav ham en aura af upålidelighed, og dette, at han i sine år som debattør levede af en statslig pension, passede dårligt med hans autoritetskritiske bekendelser til åbenhed og frihed. Det prægede offentlighedens syn på Riegels.

Eftertiden har i høj grad hæftet sig ved de personlige udfald i skriverierne og gjort følelsen af at være blevet forsmået og forbigået til drivkraften i Riegels’ produktion. Morten Petersen afviser ikke Riegels’ hang til personlige hævn-togter. Han fremstiller en sammensat personlighed, der er i sine lidenskabers vold, men han gør samtidig meget ud af også at beskrive og vurdere Riegels’ indholdsmæssige bidrag til de debatter han deltog i.

Riegels så sig selv som Oplysningens forkæmper. Inden for alle sider af samfundslivet herskede i større eller mindre grad hierarkiet og dets bud om lydighed mod autoriteterne og traditionen. Det gjaldt i kirken, i videnskaben og i aristokratiets magt over staten og bønderne. Riegels ville bekæmpe dette hierarki ved at dyrke kritisk videnskab, fuld ytringsfrihed, tolerance og gennem kampen for fornuftbaserede reformer.

I kirkekampen talte Riegels ikke så meget for bestemte religiøse synspunkter. Det han ønskede var en åben debat om religiøse spørgsmål og en tolerance overfor afvigende opfattelser. Derfor kom han med rasende udfald hver gang kirkens førstemand, biskop Balle, ville begrænse debatten med sin autoritet. På lignende måde var hans indlæg i den såkaldte kirurgifejde et forsvar for den empirisk baserede kirurgis frihed fra den medicinske videnskab, der dominerede ved Universitetet, og som var båret af en dogmatisk teoretisk indfaldsvinkel, hvor antikke forfattere stadig var autoriteter.

Gennem sine kompromisløse angreb på autoriteterne udvidede Riegels grænserne for ytringsfriheden. Et højdepunkt nåedes da han

i et anonymt skrift fra 1790, året efter den franske revolution, foreslog indkaldelsen af en stænderforsamling.

Morten Petersen fortæller den kringlede og dramatiske historie i et livfuldt og malende sprog som generelt understøtter den saglige fremstilling. Det har ellers ikke været en helt let opgave at få fortællingen om Riegels til at flyde og leve. Der er så godt som ingen oplysninger overleveret om hans privatliv. Til gengæld var Riegels en særdeles produktiv forfatter, som ikke kun skrev pamfletter, men også både langt og lærd om mange forskelligartede emner. En Riegels-biografi kunne derfor let blive tung, men det er ikke tilfældet.

Morten Petersen bekender sig til den indlevende hermeneutiske metode. Med den som udgangspunkt og med en nysgerrighed, som han snart smitter læseren med, følger han sin interesse for de forskellige sider af Riegels' personlighed – også der hvor kilderne bliver meget få. Det er en vanskelig balancegang således at skrive sig ud over kanten af kildernes rækkevidde, men Morten Petersen formår generelt at holde sin læser orienteret om hvor langt kildernes informationer rækker – og det vel at mærke uden brug af noter – og hvor vi må stille vores nysgerrighed med svagere underbyggede funderinger.

Morten Petersen har et godt øje for ikke bare den danske sammenhæng, men også for de især tyske og franske filosofiske, religiøse og politiske diskussioner, der udgjorde rammerne for Riegels' pennefejder. Herigennem er bogen mere end en biografi, den giver også et dybtgående indblik i især tidens religionsfilosofiske overvejelser og disses placering i den politiske debat.

En enkelt kritisk kommentar: Morten Petersen tager for en stor del afsæt i en kritik af den hidtidige historieskrivning og de blokeringer, der har affødt den reducerede og fortegnede fremstilling af Riegels' person og bidrag. Men den historieskrivning han kritiserer, har for størsteparten mere end 100 år på bagen, og peger i virkeligheden mere på, at der savnes en fornyet behandling af reform- og oplysningstiden. I den forbindelse havde det været interessant om Morten Petersen havde funderet noget mere over, hvorvidt hans revision af Riegels' betydning også bidrager til en revision af den almindelige forståelse af trykkefrihedsperioden.

Tyge Krogh

Per Ingesman & Jens Villiam Jensen (red.): Riget, magten og æren. Den Danske Adel 1350-1660. Aarhus Universitetsforlag 2001, 670 s., 398 kr.

Med denne bog fremkommer den mest omfangsrige manifestation af det arbejde, der blev udført inden for rammerne af netværket *Danmark og Europa i Senmiddelalderen* under Statens Humanistiske Forskningsråd, primært i årene 1995-98. Det er også en bog, hvis kronologiske rammer går udover Senmiddelalderen, idet den følger udviklingen helt frem til det såkaldte adelsvældes fald i 1660.

22 forskellige forfattere har leveret 26 indlæg, der er samlet i tre kronologiske grupper, nemlig senmiddelalder, reformationstårhundredet og det 17. århundredes første halvdel. Indlæggene beskæftiger sig med adelen både som godsejere, krigere, handelsmænd og som politisk, økonomisk og kulturel elite, på det generelle og historiografiske plan såvel som baseret på det enkelte individ. Bogen manifesterer den interesse og den ændring i forskningsretning, som arbejdet med adelens historie har gennemløbet i de sidste generationer – fra det, som Troels Dahlerup i sin indledning om Senmiddelalderen betegner som "genealogisk-heraldisk snurrepiberi", til den væsentlige betydning for den politiske, sociale og økonomiske historie, som studiet af adelen har i dag.

Milepælene – de studier af Gustav Bang, Albert Fabritius og Svend Aage Hansen, der førte til nyorienteringerne i løbet af det 20. årh. – nævnes med passende affektion og distance i stort set samtlige indlæg. Det marxistiske stormløb på studiet af overklassens historie optræder mere implicit, men det er til gengæld i høj grad ud fra de heraf groende overvejelser om at arbejde med social og økonomisk historie, at indlæggene er blevet til. Et mål for, hvor langt fra snurrepiberiet studiet er kommet, kan ses af, at kun én af de 26 artikler illustreres med stamtavler – og det er Poul Enemarks artikel om de adelige ægteskaber med unionspolitisk sigte, der slet ikke kan undvære dem.

Det gode ved de mange indlæg er, at de kan afspejle de samme emner og problemstillinger i forskellige perioder og fra forskellige synsvinkler – uden at det kommer til alt for mange gentagelser. Det vil være umuligt at yde samtlige forfattere fuld retfærdighed på den her tilmålte plads. Dertil rummer hver enkelt indlæg for meget spændende materiale. Derfor kan denne anmeldelse kun fungere som en appetitvækker.

Bogen er – efter en generel indledning til temaet ved Gunner Lind – opbygget i de tre kronologiske dele: Senmiddelalder, 16. årh. og

17. årh. Hver af disse tre dele indledes med et historiografisk og problemorienteret overblik over perioden (Troels Dahlerup for Senmiddelalderen, E. Ladewig Petersen for 16. årh. og Leon Jespersen for 17. årh.), hvorefter en række temaer belyses – og i høj grad sådan, at kontinuitet og udvikling kan følges igennem samtlige perioder. Ser vi fx på de sociale forhold, så behandles de ud fra tre forskellige perspektiver i senmiddelalderdelen – Knud Prange ser på ”de smalle slægter” og adelens omfang, Thelma Jexlev behandler den sociale mobilitet for individet Eggert Frille, mens Poul Enemark ser på unionsadelens slægtskoalitioner og ægteskaber; den fjerde artikel med hovedvægten på adelens sociale forhold, Knud J. V. Jespersens, giver det lange perspektiv 1600-1800 med overgangen fra fødselsadel til rangadel.

Tilsvarende behandles adelen som embedsstand i Senmiddelalderen i Henrik Lerdams artikel om det danske lensvæsen 1375-1481, de norske Krummedigers situation specielt af Ole Jørgen Benedictow, Leon Jespersen beskæftiger sig med adel, hof og embede i Adelsvældets tid, mens Jens Chr. V. Johansen behandler adelen og retsvæsenet 1537-1660 – tiden for ”den judicielle revolution”. Temaet om adelen og krigen rummer tilsvarende udsagn om en militær revolution – Bjørn Poulsen ser på adelens kristtjeneste, volden og udviklingen i krigen, ”den lille” og ”den store krig” – og Gunner Linds bidrag i 17. århundredes-delen hedder simpelthen *Den danske adel og den militære revolution*.

Adelen og dens forhold til kirken behandles i tre artikler – Per Ingesmans modstilling af *milicia* og *ecclesia* for Senmiddelalderen, Ole Bays om adel og gejstlighed efter Reformationen og Eva Louise Lillies kronologisk vidtfavnende om adelen og kirkekunsten 1400-1660. Godsdrift, økonomi og handel behandles for Senmiddelalderen af Erik Ulsig, der beskæftiger sig med tilbagegangen i den adelige godsbesiddelse på Sjælland, Poul Enemark ser på herremands-handelen, mens E. Ladewig Petersen behandler det 16. århundredes adelige godsdrift, og Carsten Porskrog Rasmussen ser på adelens godsrigdom 1490-1660. I snæver tilknytning hertil behandler Lars Bisgaard det adelige testamente i Senmiddelalderen, mens Jens William Jensen ser på skifter af adeligt jordegods 1400-1660. Endelig beskæftiger de sidste tre artikler sig med den adelige kultur: Harry Christensen bredt med den senmiddelalderlige adel og kultur, Hans Bjørn med adelens skrivekløe i Renæssancen, og Vello Helk med adelens dan-nelsesrejser efter Reformationen.

Vinklerne og synspunkterne er måske ikke altid helt nye – i visse tilfælde kan genbrug

spores – men i denne artikelsamling får det en god mening; bogen er også skabt for at give en *Stand der Forschung*, der ligesom netværksidéen skal anspore til nye impulser, kontakter og projekter. Og til dette formål er *Riget, Magten og Æren* et fint grundlag.

Det er en fornøjelse at gennemlæse denne mursten af en bog og til stadighed at kunne finde nye vinkler på perioden fra den sorte død til enevældens indførelse i det rige materiale, som adelens medlemmer har efterladt sig – som privatpersoner, som godsejere og som embedsmænd. Netop ved den fylde af studier, som denne bog rummer, står de enkelte indsigter sjældent alene, men supplerer hinanden på smukkeste vis. Derved er det lykkedes redaktørerne og forfatterne at skabe et fornemt udtryk for, hvor langt et slægtled af historikere er nået med studiet af den danske adel i senmiddelalder og renæssance.

Karsten Gabrielsen

Johann Damgaard: Alithia. Et dansk fyrstespejl til Christian IV. Udgivet med indledning og noter af Sebastian Olden-Jørgensen. Museum Tusulanums Forlag, København 2003, 109 s., 148 kr.

Johann Damgaards *Alithia* (Sandhed) udkom 1597, året efter kroningen og salvingen af Christian 4. Det lille værk følger sig til Renæssancens mange fyrstespejle, som Olden-Jørgensen i sin kyndige kommentar deler i en humanistisk og en protestantisk genre, hvor den humanistiske ”appellerer og manipulerer med vægt på det dennesidige, mens reformatorerne truer og lover med evigheds perspektiv”. (s. 14)

Alithia, som Olden-Jørgensen henfører til den reformatoriske tradition, dog isprængt humanistiske træk, er i tidens stil en modstilling af dyder og laster, hvor fyrsten skal holde sig til de første og afsky de sidste. I prosa og vers lader Damgaard først Djævelen og dernæst Gud sende breve til fyrsten, hvor Djævelen lokker til lastefuldt levned, mens Gud maner til dydig dåd.

Set i lyset af Christian 4.s senere kongegerning kan man ikke dy sig for at klukle en smule, når Gud advarer mod ”*denn d wederstyggelige och ildeluctendis pøoll, som er wykshedt: thi hvo som sig der wdi søler; kannnd icke bliffve bistanndige och waractige i ett christeligt Regemenn*”. (s. 56) Og på samme måde advares mod den skadelige drukkenskab.

De to fiktive breve efterfølges af en række lignende modstillinger af bla. retfærdighed og uretfærdighed og af den gode konge over for

den tyranniske. Og det fører unægteligt til en række gentagelser, der ikke var Damgaards tid fremmed.

Som det ses af citatet, er *Alithia* gengivet med den oprindelige ortografi. Men med Olden-Jørgensens opklarende noter, hvor ordene er mest uforståelige, med en liste over de hyppigste latinske og latiniserede udtryk og med oplysninger om bogstavernes skiftende betydning (w kan fx være u) kan det sagtens forsvares, at den gamle stavemåde bevares. Kongespejlets kulør ville forsvinde ved nudanskning, og *Alithia* er ikke længere, end at den, der interesserer sig for 1500- og 1600-tallets fyrsteideal, sikkert gerne staver sig gennem den.

I og for sig er der ikke noget epokegørende i de krav, Damgaard stiller til den gode fyrste; de kunne skrives direkte ind i en håndfæstning, selv om Damgaard ophøjer fyrsten ved at påpege, at han kaldes "*en Gud paa Jordenn*" (s. 76), hvilket der i øvrigt er gammeltestamentligt belæg for. Det var, året før *Alithia* udkom, også blevet fremhævet af Sjællands biskop Peder Vinstrup, da han den 29. august ved kroningen af Christian 4. i Vor Frue Kirke holdt en latinsk tale, hvori han også understregede, at Gud rundt om i den hellige skrift kalder kongerne for guder. (Se Frede P. Jensen: *Peder Vinstrups tale ved Christian 4.s kroning. Et teokratisk indlæg*, Historisk Tidsskrift, 12. rk., bd. II, 1967, s. 375-94 og Sebastian Olden-Jørgensen (udg.): *Det genfundne originalmanuskript til Peder Vinstrups kroningstale 1596*, Danske Magazin, 9. rk., I, 2. hæfte, 1999, s. 245-70).

Damgaards ophøjelse af kongen, der kunne smage af den europæiske tendens frem mod enevælde, korrigeres dog af ham selv, eftersom der i en af forfatteren selv forkortet afskrift af *Alithia* indgår et afsnit, hvor det fremhæves, at valgriget er Guds og det indfødte adelskabs ejendom, og adelens evindelige hadefigur Christian 2. trækkes atter en gang frem til skræk og advarsel. Olden-Jørgensen mener, at afsnittet er skrevet, fordi den udgave kun har cirkuleret i adelige kredse. Det er selvfølgelig muligt, men de monarkomakiske kredse var nu engang fortsat så indflydelsesrige, at Damgaard måske under alle omstændigheder har villet sikre sig med sin tilføjelse.

Den gennemarbejdede udgivelse af *Alithia* råder smukt bod på den mangel på indsigt i dansk politisk idehistorie i 1500- og 1600-tallet, som også udgiveren beklager.

Benito Scoozza

Det Svenska jordbrukets historie bd. 3: Den agrare revolutionen 1700-1870 af Carl-Johan Gadd, 415 sider; og bd. 4: *Jordbruget i Industrisamhället 1870-1945 af Mats Morell*, 392 sider, Forlaget Natur och Kultur/ LTs forlag i samarbejde med Nordiska museet 2000-2001, ca. 550 svenske kr.

Det Svenska Jordbrukets Historia, i alt fem bind er fortsat med endnu to bind. De er som de tidligere bind velskrevne, velillustrerede og meget indbydende at gå til. Jeg har derfor læst dem med glæde.

Bd. 3 om den agrare revolution 1700-1870 er skrevet af docent i økonomisk historie Carl-Johan Gadd ved Gøteborgs Universitet. Man følger det svenske jordbrug gennem en periode på næsten 200 år, hvor der sker uhyre meget. Redskaberne ændres og forbedres, produktionen øges kraftigt, det dyrkede areal øges og landskabet ændres væsentligt. Hovedparten af befolkningen lever af jordbrug, men byerne begynder også at vokse og bybefolkningen skal have øgede forsyninger. Produktionen forøges væsentligt og Sverige bliver endda et landbrugseksporterende land. Især hvad havre angår.

Underholdet af militæret, ryttere og fodfolk, "rusthålet" og "knekthålet" er vigtige forhold, som allerede påbegyndtes i 1600-tallet med indførelsen af en national hær. Sverige var en militær stormagt, men de mange krige med deres blodige slag helt til slutningen af Store Nordiske Krig 1700-1721 forødede en meget stor del af den mandlige befolkning og manglen på de yngre blev et alvorligt problem. Man kan lidt frimodigt sige, at den øgede mekanisering, med overgang fra kornhøst med segl til høst med le, forbedrede plove og arder, og her særlig plove med svungen jernmuldfjæl, gav langt bedre jordbehandling, som kompenserede noget for "mandefaldet".

Herregårdene gik også her foran i udviklingen med forbedrede husdyrancer, ændrede dyrkningsmetoder og nye kulturplanter.

Men Sverige er et stort og langstrakt land med mange natur- og kulturforskelle fra nord til syd. Særlig fæbodsdriften i den nordlige del, hvor man om sommeren driver kvæget op i fjeldene og malter dem der i nogle måneder, er fremmed for os.

Den tunge hjulplov i syd, særlig i Skåne var et fremmed element for det meste af Sverige. Allerede i slutningen af 1700-tallet udvikledes ploven med svungen jernmuldfjæl i Midtsverige og den bredte sig både syd og nordover. Dybharver kom frem med smedede jerntænder, der langt bedre bearbejdede jorden. Vi kalder dem

”svenskarver” for de blev hurtigt indført i Danmark. Ændring fra tærskning med plejl til begyndende tærskværk med pig- eller slaglevælsere kunne løse kærnerne fra stråene. Slåmaskiner erstattede mange steder leen til høst af græs til hø osv. Det var fremkomsten af ensartet støbegods og her især ensartede tandhjul, der kunne omsætte den menneskelige og dyriske trækraft til maskinernes arbejde.

Mange steder i bogen er der anskuelige ud-bredelseskort i margenen. En meget velbevandret billedredaktør har fundet mange hidtil ukendte billeder frem fra samtiden og skrevet gode tekster til.

Men der må desværre korrigeres for nogle enkelte fejl. Når man s. 147 læser billedteksten og følger de forskellige plovyper med muldfjæl og så støder på ”e) skånsk hjulplog”, er det beklageligt at figuren viser en skånsk hjulard, et redskab med symmetrisk skær og uden muldfjæl. Arden blev længe brugt i Sverige pga. dens lette styrbarhed, især i stenig jord og for dens smuldrerende jordbearbejdning. Også i områder hvor man skulle tro, at muldfjælsploven ville være blevet indført, havde arden stadig en fortrinsstilling for ploven.

På s. 149 er vist, hvordan man pløjer højryggede agre sammen. Som det udtrykkeligt siges ”*plogen vänder jorden åt högre*”. Men her har den ene plov til højre fået muldfjælen flyttet om på venstre side i forhold til de to andre viste plove og driveren går nu på den venstre side, og ploven pløjer dermed fra. En detalje måske, men ikke hvis man skal kunne forstå figuren: at man pløjer sammen, og flytter mere jord mod midten end man flytter udad ved den senere harvning.

På det stemningsfulde billede s. 211 viser man både gødningsspredere og såmaskiner og ”*I förgrunden ärjer en man och i färan följer två män med skottkärrelignande redskab*” At ”ärja” er at bruge/køre med en ard, men på billedet bruges tydeligt plove med træmuldfjæl, der vender en egentlig fure. Det kan måske opfattes som detaljer, men det er vigtigt om ploven eller arden er med eller uden muldfjæl, og om ploven vender mod højre eller venstre.

Det er et spændende og glimrende bind, hvor man også får en ordentlig forklaring på de forskellige svenske udskiftningsformer storskifte, enskifte og lagaskifte, som begyndte tidligere i Sverige end hos os. Bøndernes stilling, befolkningens ændrede sammensætning, øgningen af underklassen på landet, den politiske rolle og meget mere bliver grundigt gennemgået. Omkring 1870 står man over for et mere moderne jordbrug, men nu med faldende kornpriser, som krævede nye tilpasninger.

Bd. 4. – *Jordbruget i Industrisamhället 1870-1945* – er skrevet af Mats Morell, som oprinde-

lig var landmand, men nu er docent i økonomisk historie ved Uppsala universitet. Igen er bindet indbydende, velproportioneret og velillustreret med et særdeles godt og rigt billedstof. Museernes indsamlede traditionsstof om perioden er udnyttet godt. Man møder de enkelte mennesker gennem deres beretninger.

En meget spændende tid bliver skildret, især med omlægningen fra kornbrug til mælkebrug, med øget produktion til den hastigt voksende bybefolkning. Sverige går fra at være et landbrugsland til en industrination. Kobber, jern og træ er forudsætningen herfor.

Man følger de store ændringer i jordbruget, hvor udmarkshø erstattes af sået græs på de velgødede marker. Nyt land tages under plov, moser og enge drænes og masser af sten ryddes af vejen. De nye redskaber, slåmaskinen og især selvbinderen, der snurrer med sine støbte tandhjul, kræver nu jævne markflader at køre på. Tærskværker vinder indpas mens afvandringen fra landbruget står på. Og udvandringen til nye lande, især til Amerika, dræner også landbefolkningen for arbejdskraft.

Bøndernes politiske magt kulminerer og man slutter sig sammen i faglige og kooperative foreninger. Andelsbevægelsen vinder, som hos os, også indpas i Sverige. Men særlige spørgsmål som eget hjem og egen hjemstavns blomstrer op. Var Nordlandet fremtiden med sin jomfruelige mark?

Uddannelse af jordbrugerne, fremkomsten af konsulenttjenester og øget viden om hvad der egentlig foregår i mark og stald vinder indpas. Husdyrracerne forbedres, nye kulturplanter vinder frem og ændrede dyrkningsmetoder indføres. Trækraften ændres og traktorer begynder at vinde indpas. Hestene har ikke længere eneherredømmet. Hesteomgange erstattes af damp- og forbrændingsmotorer og senere af elektriciteten. De første mejetærskere ser dagens lys. Jordbruget bliver til videnskab..

Med den øgede politiske styring og med flerpartisystemet bliver jordbrugsproduktionen også regulerbar og kommer til at udgøre et vigtigt politisk spørgsmål. Det bliver nødvendigt med restriktioner og med støtte. De mindre enheder dominerer og er ikke, som man skulle tro, bagefter med hensyn til omlægning og mekanisering. Men opdelingen i godsejere, almindelige bønder og husmænd træder også frem her.

1. Verdenskrig giver både begrænsninger, men også et øget hjemmemarked. Mellemkrigstiden sætter fart i udviklingen og malkemaskinen er kommet for at blive, selv om introduktionen og indførelsen også her var svær. Gammel sædvane og ikke helt veludviklet teknik var medvirkende hertil. Men Mellemkrigstiden blev en afgørende periode, et højdepunkt om man vil, inden den

næste krig brød ud og inden afvandringen igen satte ind. Ungdommen flytter til byerne, får arbejde, kontantløn, del i de nye goder osv. Sverige har i store træk fulgt den samme udvikling som Danmark. Trods alle fremskridt blev Sverige et samfund, hvor jordbrugene blev færre og færre. Endnu fandtes folk "kvar på landsbygden" og man søgte at holde dem "kvar" med bl.a. en tro på foreningslivets muligheder. Eller som det siges: "På traktoren kørte de ind i moderniteten".

Men det udstrakte land gav mange forskelle og den forskellige udvikling i de enkelte områder beskrives. Dog skal man være velbevandret i de svenske landskabers geografi for at kunne følge med i hvor man er. Et oversigtskort i hvert bind over landskabernes placering havde været en stor hjælp for de ikke-svenske læsere.

Det er to spændende bind i den svenske jordbrugs lange historie, som her er skrevet og man kan kun glæde sig til det femte og sidste bind i serien.

Henrik Vensild

Erik Oksbjerg: Læsning i tekster fra Danmarks Middelalder, Jyske Lov, Sjællandske Krønike – Repetitioner over skitser gennem 20 år trykt som kladder. Forlaget Nørlyng Herred, Viborg, 2002, 167 s.

Undertitlen "skitser gennem 20 år" giver et fingerpeg om bogens struktur, eller rettere mangel på samme. Der er nemlig tale om et sammensurium af kladder over forskellige temaer, hvor den indre sammenhæng som oftest kan være meget svær at opdage, idet der øjensynligt ikke er gjort noget forsøg på at skabe orden, endsige en rød tråd i indholdet. Manglen på en indledning eller anden form for præsentation gør det vanskeligt for læseren at danne sig et billede af, hvad bogens formål egentlig er. Det toner dog efterhånden frem og kan i hovedoverskrifter beskrives således:

Ud fra de landboretlige bestemmelser i Jyske Lov mener forfatteren at kunne påvise, at Jyske Lov er skrevet i en tid præget af økologisk ubalance som resultat af udpining af jorden og opdyrkning af marginaljorde. Samtidig ser forfatteren i Jyske Lov et angreb på den ordinære ejendomsret, et angreb der blev indledt af ærkebisp Anders Sunesen og pave Innocens 3., der begge ganske vist havde ligget længe i jorden, da Jyske Lov så dagens lys, men vis ånd alligevel hvilede over den.

Bogens sidste store tese angår Sjællandske Krønike, hvor forfatteren argumenterer for, at teksten byder på dobbeltmeninger med kryptiske undertoner, hvori den lærde læser ville for-

stå det hemmelige budskab, som var et sønderlemmende angreb på Valdemar Atterdag, mens Krøniken for almenheden tog sig ganske tilfældig ud.

Desværre betyder manglen på struktur, end-sige noter, at de i forvejen noget tyndbenede argumenter ikke fænger, man forstår simpelthen ikke deres logik. Bogen er forsynet med en lang ordliste til de landboretlige udtryk i Jyske Lov, som ved første øjekast synes ganske anvendelig, men som desværre svækkes af manglen på metodiske overvejelser over problematikken ved at bruge materiale, der er tilkommet flere hundrede år efter Jyske Lovs komme, til at belyse, hvilken mening de havde på Jyske Lovs nedskrivningstid. Forfatteren er flere steder meget kritisk over for Kroman & Iuuls oversættelse af loven i *Danmarks gamle Love paa nutidsdansk* fra 1945; en kritik som meget vel kan være berettiget, men som undermineres af at forfatteren ikke oplyser, hvilken baggrund, filologisk eller anden, han fremfører kritikken på.

Selvom man kan være uenig med forfatterens konklusioner, er der næppe nogen tvivl om, at han er ganske godt inde i de landboretlige forhold i Danmark i 1200-tallet. Det samme kan desværre ikke siges om periodens kirkepolitik eller teologi. Dette kommer tydeligst til udtryk, når forfatteren skyder både Anders Sunesen, Innocens 3. og "Sachsenspiegels" forfatter i skoene, at deres skrifter var udtryk for samtidens kommunistiske ideologi.

Selvom bogen indeholder mange gode intentioner og tanker om specielt 1200-tallets danske landbrugssamfund, så betyder dens rodede struktur og dens springende tankegang, at den ikke er særlig brugbar, hverken for den alment interesserede læser eller for forskeren.

Helle Vogt

Marianne Johansen og Helle Halding: Thi de var af stor slægt. Om Hvideslægtten og Kongemagt i Danmarks højmiddelalder. Skippershoved 2001, 208 s., 248 kr.

Fascinationen af Hvideslægtten, dens medlemers bedrifter og dens mange familiegrenes centrale placering i det højmiddelalderlige samfund har eksisteret lige fra Saxo og frem til i dag. Forfatterne til denne bog lægger vægt på det forhold, at der i slægtten er "så mange fremtrædende personer, der gør sig gældende over så lang en periode". De vil fortælle historien om Hvideslægtten og dens medlemmer fra den mytiske Toke Trylle og frem til begyndelsen af 1300-

tallet, hvor man ikke længere blandt slægtens mange medlemmer hverken kan føle eller følge slægtskabet med Skjalm Hvide. For forfatterne ses slægtsssammenholdet sidst i funktion i 1297 i forbindelse med processen mod Jens Grand.

Stort set alle kendte familiemedlemmer får deres (kendte) gerninger beskrevet og vurderet – og i visse tilfælde slutter forfatterne så videre ud fra tydeligt markerede antagelser og ideer. Slægtens mænd forventes således ofte at være flotte og lys/hvid-jhårede. Dog optræder der enkelte familiemedlemmer, som ikke har forfatterens sympati – pengepugere og fede personer – og så Roskildebispen Jens (Johannes) Hind, der får følgende skudsmål: *"Han opholdt sig ikke meget i sit stift og udnyttede heller ikke sin stilling i rigsrådet, men selvom vi ikke direkte kan pege på embedsmisrøgt, så var han en småkedelig karl, som vi ikke kan finde på ret meget spændende at sige om. Vi er kommet en lang vej fra slægtens store, gejstlige skikkelser."* Det er – selv 700 år efter – svært at være i slægt med Absalon, Jakob Erlandsen og Jens Grand.

Beskrivelsen af slægtens historie og gerninger er emneopdelt: De to første kapitler om slægtens kilder og spor rummer, hvad forfatterne kalder *"den genealogiske, rituelle håndvask"* – de ældste slægtleds historie og kilderne hertil. Herefter kommer et kapitel om slægtens gravkirke i Sorø – og ikke mindst problemerne omkring gravlæggelser og skjoldefrisens udsagnskraft. Absalon får selvfølgelig sit eget kapitel, der følges af kapitlet om slægtens øvrige gejstlige magnater. Slægtens godsbesiddelser og kirkebyggeri behandles også i særskilte kapitler, ligesom slægtens kongelige embedsmænd og *"femme, stærke kvinder"*. Endelig behandles det modsætningsforhold, som visse af slægtens medlemmer får til kongemagten i 1200-tallets anden halvdel i et kapitel om *"Kongemord og fredløshed"*. Det bliver – måske lidt sort/hvidt – til en konklusion om, at slægtens verdslige del i denne periode bliver kongetilhængere, den gejstlige konges modstandere.

Der er blevet anvendt mange kræfter på at give et billede af de enkelte slægtsmedlemmer og deres gerninger. Måske mindre på refleksioner over, hvordan en slægt har fungeret i Højmiddelalderen. De enkelte familiemedlemmers holdninger og politiske stillingtagen er i høj grad skjult for os i det overleverede kildemateriale, og en applikation af de ideer, som f.eks. Lars Hermanson har fremlagt om familiealliancer og specielt om Hvideslægten, som et politisk kollektiv i Skjalm-generationen kunne måske i dette tilfælde have givet en mere tidsnær og dynamisk fremstilling af Hvidernes handlinger.

Bogens fortrin er, at den også redegør for de mindre kendte medlemmer af slægtsnetværket,

og at både de forenklede stamtavler i forbindelse med kapitlerne og de samlede stamtavler bag i bogen giver et overblik over de personer, der kan regnes til Hvideslægten.

På den anden side må undertitlens henvisning til forholdet til kongemagten siges at være beskrevet på et mindre analyserende plan. Det er bla. det, der går ud over den stakels Jens Hind. Årsagen til den negative vurdering af ham synes at være, at han ved at forlene sin bror med København skulle have skabt den strid med kongemagten om byen, som ender med Erik af Pommerns overtagelse i 1416. Her må man sige, at kongemagten allerede fra begyndelsen af kontroverserne mellem Niels Stigsen og Erik Plovpenning havde besat København. Omtalen af Jens Hind er i øvrigt tydeligt hentet i Dansk Biografisk Leksikon og er i forhold til Thelma Jexlevs lidt unuancerede tekst i det biografiske leksikon, blot strammet op med ovenstående citat. Den (her ufortalte) gode historie om København, der netop i dette tilfælde *ikke* kommer i kongens hånd, kan findes i den yngre sjællandske krønike.

Her er vi så ved bogens svaghed. I mange tilfælde er der kun blevet kradset i overfladen, hvor et spadestik kunne have åbnet for de gode historier, som forfatterne så åbenlyst søger. Blandt de godser, der kendes som Hvidegods, kunne der i denne bogs lister vel også inkluderes det gods, som Lars Sunesøn gav til Vor Frue kirke i København, selvom oplysningen om det gemmer sig i et obskurt nekrologium og ikke som det meste af det øvrige gods er optegnet i Sorø klostrets gavebog.

Kontrollen af data må også i mange tilfælde siges at være mindre end sikker. En kristen erobring af Jerusalem i 1192 var Richard Løvehjerte trods forfatterens ønske ikke i stand til at gennemføre, og når forfatterne selv siger, at omstændighederne omkring Marsk Stigs død ikke kendes, må vi spørge, om vi så ved, at han blev dræbt? Det var heller ikke Frederik 7., men Frederik 6., der i 1827 lod Absalons grav åbne. Det vigtige kildekrift til Jens Grands proces hedder ikke *Acta Processus Lithium*, men *Acta Processus Litium*, og i slægtstavlen s. 79 bliver ærkebiskop Peder Jensen (død 1355) uforståeligt til en søn af Niels Erlandsen, selvom det heldigvis på de allersidste sider vises, at det nok må dreje sig om sønnesønnen Peder Jensen (Galen), der til gengæld her angives som død 1353.

Bogen giver et ofte ønsket overblik over Hvideslægten medlemmer, og man må prise forfatterne for deres lyst til at fortælle historier og til at gøre et personalhistorisk stof vedkommende. Men som antydnet kan der stilles spørgs-

målstegn ved både tolkninger og enkeltheder. Mange nye vinkler på Hvideslægtens rolle og betydning venter stadig på at blive afdækket.

Karsten Gabrielsen

Pauline Asingh & Nils Engberg (red.): Marsk Stig og de fredløse på Hjelm. Jysk Arkæologisk Selskab, Aarhus Universitetsforlag 2002, 348 s., 248 kr.

Middelalderåret 1999 satte skub i mangt og meget. For Ebeltoft Museum blev det anledningen til at få realiseret et længe næret ønske om udgravninger på øen Hjelm, og fordi Middelalderen var så godt eksponeret, lykkedes det både at få fondsmidler i hus og støtte fra Moesgård og Nationalmuseet til projektet. Gravningerne fandt sted samme sommer. Det er resultaterne heraf, der nu foreligger i bogform.

Anskuet som boghåndværk er det lidt af en perle. Solid indbinding og alligevel uden at virke tung, godt papir med luft på de enkelte sider til flotte og skarpe farveillustrationer, snart i helsidesformat uden kommentarer, snart som figurer og da altid kommenteret. Billeder er rykket til kant og følger kun højre margen, det er simpelt hen gennemtænkt og visuelt smukt. Selv noter og litteraturliste, som rangerer lavt i boghåndværket, er her givet et opmærksomt layout, så de kan læses af andre end fagmanden. Den eneste formelle mangel er et register. Det er synd, for derved lades de brugere i stikken, som hurtigt søger information. Jeg selv gik til værket med et ønske om at få oplysninger om angrebet på Samsø, men måtte give op. Først ved læsningen fandt jeg begivenheden i Rikke Agnete Olsens bidrag.

Bogen er bygget op om 11 enkeltstående bidrag, som er tilføjet en introduktion (lidt tam) og en konklusion. Hovedparten af artiklerne omhandler de foretagne udgravninger og deres resultater. Resten er tænkt som baggrund, så at sige øens historie kronologisk fortalt fra de ældste tider til i dag. Den har skiftevis været beboet og øde. Fra masser af flintøkser i yngre stenalder til tavshed og spredte fund, der næppe indikerer bosættelse, til Middelalderens imponerende borgbyggeri, så atter tavshed indtil omkring 1730, da godsejeren på Gammel Estrup, hvorunder øen hørte, satte så mange hopper ud til græsning, at en mand med familie blev tilbudt bopæl på øen. I 1856 kom det markante fyrtårn til, befolkningen steg i de følgende 100 år, indtil landbruget i 1964 blev opgivet, og de sidste flyttede. Bortset fra arkæologinvasionen i 1999 har øen siden været

øde. En ubeboet ø har altså nu fået sin egen historiebog.

Denne pointe for at konstatere, at det er i samspillet mellem den store Danmarkshistorie, at denne knold af en ø ude i Kattegat stadig fortjener interesse. Jeg skal gerne indrømme, at jeg ikke helt forstår bogens vægtning, hvor hen mod 20 pct. af pladsen ofres på denne kronologiske fremadskridende øfortælling. Til gengæld er der f.eks. kun en artikel, der skal dække det komplicerede spil, der gik forud for kongemordet, selve begivenheden, domfældelsen 1287 og den efterfølgende krig mod Norge, og selv om man her er i gode hænder og bliver vel orienteret (Rikke Agnete Olsen), tenderer fremstillingen mod at nævne forhold frem for at redegøre for dem. Og hvordan kan det blive andet, hvis man får 16 siders tekst stillet til rådighed, medens en anden kan få 21 sider til at berette om hoppeopdræt og andet godt i tiden fra 1730 til 1964, og oldtiden næsten lige så meget?

Dertil kommer, at jeg ikke begriber, hvorfor man har udeladt nationalromantikken og historievidenskabens betydning for den moderne opfattelse af Marsk Stig og Hjelm. Der er elementer heraf (s. 98-100) i Lene I. Jørgensens interessante artikel om kongemordets reception frem til o. 1600, men det kunne fortjene yderligere opmærksomhed. En betragtelig del af bogens illustrationer er i hvert fald fra tiden 1850-1900.

Vender vi os mod bogens hovedstykke er det et stykke gedigen arkæologi. Tyngden ligger her på forståelsen af de tre voldsteder, den kun 35 ha store ø (minus strandenge) rummer, nemlig Fyrbakken, Kastelbakken og Skådebakken. De hidtidige undersøgelser har ikke kunnet fastslå, om de var fra samme tid eller om de repræsenterede hver sin fase i ydre magters brug af øen. Her er det et hovedresultat, at alt peger på samtidighed imellem de tre anlæg. Hvert afsnit afsluttes med et rekonstruktionsforsøg over, hvordan man forestiller sig, de tre anlæg har set ud i de afgørende 16 år fra 1290 til 1306, og det er velgørende, at man tør gøre dette. De viser, at de høje, murede tårne, som folkeviserne besang som marsk Stigs borg på Hjelm, alene er et litterært virkemiddel og ingen rod har i virkeligheden. Alt var stort set bygget af træ. Fundne brandspor og armbrøstpilespidser bekræfter Erik Menveds erobring af øen i 1306.

Udgravningerne gav også nyt om øens møntproduktion. Adskillige mønter, møntstempler og kobberaffald blev fundet. Igen synes fundene at bekræfte de skriftlige kilder, idet produktionen især dækker årene 1292-95, og det forlig, som den danske og norske konge tiltrådte i 1295, indskærpede netop, at falskmøntneriet fra

Hjelm skulle standses. For særligt møntintresserede har Jens Vellev begået en oplysende artikel om møntproduktionens vilkår på øen. Bogens arkæologiske del slutter med en artikel, som meget tidstypisk handler om mad. Knoglefund med ridser af mennesketænder fortæller, at man har holdt husdyr som kvæg, får og svin og haft høns og gæs gående. Dertil fik man rigeligt med fisk. Det resultat kan ikke komme bag på ret mange, men godt fortalt og diskuteret af Inge Bødker Enghoff er det.

Bogen har gennemgående få trykfejl, men det kan overraske at Stig Andersen først døde i 1393 (s. 69), for så blev han temmelig gammel. Man skulle nok også have læst korrektur på citatet af Huitfeldt i bogens første artikel, der fremstår i et til lejligheden frit opfundet dansk. Samme forfatter placerer i øvrigt Huitfeldts udgivelse et år for sent, og ideologikritikeren Lene I. Jørgensen, der heller ikke interesserer sig for den slags, følger trop. Den første forfatters overvejelser om tidlig dansk topografisk litteratur burde redaktørerne efter min mening have stoppet (s. 17).

Med disse bemærkninger kan bogen alligevel anbefales.

Lars Bisgaard

Carsten Porskrog Rasmussen: Rentegods og hovedgårdsdrift. Godsstrukturer og godsøkonomi i hertugdømmet Slesvig 1524-1770, bd. 1-2. Institut for Grænseregionsforskning 2003, 1169 s., 395 kr.

Denne velskrevne bog er resultat af god, gammeldags, grundig strukturhistorisk forskning. Den undersøger, som den første, godssystemerne i Slesvig fra Reformationen og til begyndelsen af landboreformerne i 1700-tallet. Undersøgelsen er meget veldokumenteret og detaljeret. Det er en gave til dem, hvem Slesvigs historie ligger på sinde, og til alle agrarhistorisk interesserede.

Med godssystem mener forfatteren, den måde et gods blev administreret på. I det indledende teoretiske kapitel opstilles to almene godssystemer. Dels et system baseret på hoveri under ejerens og dennes forvalteres direktion, dels et hvor ejeren optræder som rentier i kraft af indtægter (jordrente) fra fæstebønder. Hermed griber Carsten Porskrog langt tilbage i historiografien til tyske historikers udvikling af et begrebspar til markering af en driftsmåde baseret på store driftenheder, Gutsherrschaft, overfor et system bestående af bondegårde, der kunne afkræves jordrente og andre afgif-

ter af, Grundherrschaft, i slutningen af 1800-tallet. Det er bogens grundlæggende teoretiske model.

Heldigvis overser Carsten Porskrog ikke, at den principielle teoretiske sondring mellem de før-kapitalistiske godsadministrationssystemer er mere kompliceret. Det gjorde man heller ikke i gamle dage. Går man f.eks. til Domesday Book finder man et tredje godssystem på den tid kaldet *farm* eller *feorm*, som indebar at godset, dvs. hovedgård og/eller bondegårde, var forpagtet bort til en tredje part. Forpagtningssystemet var populært i det 11. og 12. århundrede både i Frankrig, Tyskland og England, og det blev da også den form, vi kender mest til i Danmark, fra vi i det sene 1100-tal får viden om godsforvaltningen.

Denne variation af godssystemet bliver nævnt i Porskrogs teoretiske prolog, men omtalen er ikke udledt af hans teoretiske diskussioner. Den er affødt af hans senere i bogen empiriske observering af en udbredt bortforpagtning af slesvigske hovedgårde i 1600-1700-tallet – bla. Hans Schacks bortforpagtninger i midten af 1600-tallet. Metodisk set kan det siges at være en nærmest ideel teoretisk afledning af en stor empirisk indsats, men den sker lige lovlig stilfærdigt. Den er så underspillet, at den helt forsvinder i den videre teoretiske diskussion af godsdriftens dynamik. Det er en skam, dels fordi den vel nok derfor ikke i de empiriske kapitler leder frem til specifikke forklaringer af fænomenet. Dels fordi det er en vigtig teoretisk diskussion i international forskning. Forpagtningssystemet har i de sidste årtier fået en fremtrædende plads i tysk, fransk og engelsk historiografi, og i øvrigt optog det også visse af Middelalderens teoretikere.

Godssystemernes konstituering og forandringer analyseres i rammerne af en teoretisk model, hvor godsdriftens former ses afledt af godsejernes respons på naturgivne og markeds-mæssige forhold. Kapitel 3 indledes således med en nærmest statisk kausalforklaring af godsstrukturerne ved periodens begyndelse. Der peges her på en naturskabt opdeling. Hovedgårdene fyldte mest i det østlige og især i det sydøstlige Slesvigs udprægede agerbrugszone. I geesten var hovedgårdsdrift mindre lukrativ, og i marslandet mod vest var der slet ingen hovedgårdsproduktion. Både hvad angår etableringen af denne struktur og dens forandring frem mod 1800, går Carsten Porskrog ud fra, at godsejeren må anses for at være "den mest dynamiske part i udviklingen", mens bøndernes "logiske position" blev "at kæmpe for status quo". Men de teoretiske forandringsvariable (natur og marked) der opereres med, vedrører som berørt kun forandringer fra Grundherrschaft til Gutsherrschaft. Modellen inde-

holder altså intet om de almene betingelser for godsejernes valg af forpagtningsystemet.

Bogens styrke ligger på det empiriske plan. Den er udtryk for en imponerende registreringsindsats, der har udmøntet sig i, at vi har fået en meget anvendelig bog, – ikke mindst pga. de mange og fyldige henvisninger til arkivalier og litteratur. Bind 1 indeholder et arsenal af strukturhistoriske oplysninger om antallet af godser og bondegårde, administrationsformer, ejendomsforhold, godsernes fysiske strukturer, jordrente, skatter og afgifter. I tilgift gives indsigt i teknologiske emner som rotationssystemer, foldudbytter og animalsk produktion, herunder mejeribrug, på hovedgårdene, inddigninger i marsken, skovenes tilbagegang, mølledrift mm., og forfatteren formår også at give, hvad han selv kalder, en "skitseagtig" socialhistorisk fremstilling af godsejernes og bøndernes kamp om renten.

Man kommer vidt omkring i bind 1's kronologiske fremadskridende generelle udredning af de slesvigske godsers historie, omend ikke alle emner af gode grunde behandles i deres fulde historiske udstrækning. Bind 2 er emnemæssigt ikke så vidtrækkende, men dokumenterer ligeledes en stor arbejdsindsats. Bindet er heller ikke mindre brugbart end det første. Det rummer en oversigt over ejendomsforholdene og bonde- og hovedgårdsudviklingen på de adelsgodser, hvorfra der er overleveret et godsarkiv eller andre oplysninger, samt fra hertug Hans den Yngres kongens og hertugerne af Gottorp og Haderslevs godser fra omkring 1500 til 1800.

Man sidder tilbage med et indtryk af, at der nok ikke kan graves flere konkrete data frem inden for rammerne af de emner og kilder, bogen behandler. Endvidere udmærker dette arbejde sig ved, at adskillige vigtige emner, som f.eks. forholdet mellem hoved- og bondegårde og deres ejendomsforhold, er oplyst – ikke ved eksempler – men på baggrund af majsommelige registreringer og optællinger af et stort materiale. Carsten Porskrog kan på mange områder udtale sig med autoritet om, hvad der er repræsentativt, og hvad der ikke er det. Det er kvantitativ forskning på højt niveau. Det er derfor en bog af blivende værdi.

Nils Hybel

Melinda Young Stuart og Niels Peter Stilling: Danske herregårde og Amerika. Rejser i guldalderens Danmark og pionertidens USA med maleren Ferdinand Richardt. Views of Danish Manorhouses and America. Ferdinand Richardt – a Danish-American Artist. Søllerød Museum i samarbejde med Gammel Estrup Jyllands Herregårdsmuseum og Nationalmuseet, 2003, 251 s., 200 kr.

Maleren Ferdinand Richardt (1819-1895) har hidtil hørt til de mindre kendte blandt det 19. århundredes danske malere. Han var ellers veluddannet fra Kunstakademiet, hvor han havde J. L. Lund og G. F. Hetsch som lærere. Han forlod Kunstakademiet i 1846, men var flere år forinden godt i gang for sig selv. Han malede fx Thorvaldsen i atelieret i København i 1840, men slog sig ellers på landskabsmaleri. Han var produktiv og fik sine arbejder afsat i de bedste kredse, herunder kongehuset. Han opholdt sig i Amerika 1855-59 og udvandrede dertil med kone, datter og en stedsøn i 1873. Det kan have været med til at sløre hans indsats i Danmark. Den er især bemærkelsesværdig ved flere hundrede tegninger af danske herregårde fra en periode, hvor fotografier af bygninger ikke var så almindelige og slet ikke i reproduktion. Tegningerne blev litograferet og brugt til værket *Prospecter af danske Herregaarde*, som udkom i hæfter fra 1844 og først blev afsluttet 1868. Richardt tegnede også skånske herregårde, som ligeledes blev litograferet og udgivet.

Ferdinand Richardts liv og værk både i Danmark og Amerika er med denne bog kortlagt og fulgt i mange detaljer. Det er et flot og veldokumenteret værk med et væld af billeder, tegninger og malerier. Den direkte anledning til udgivelsen er, at kunstnerens amerikanske efterkommere, familien van Hemert Keller i New Orleans, i 2002 overdrog Nationalmuseet en samling på ca. 600 af kunstnerens originale tegninger, først og fremmest af danske herregårde. Da Richardt udvandrede i 1873 solgte han forinden i Danmark en masse arbejder på auktion, men herregårdstegningerne bragte han med til det nye land som en kapital, eller måske fordi de betød noget særligt for ham. Tegningerne er nu blevet gennemgået, og kataloget udgør den sidste store del af denne bog (s. 129ff). De er ordnet i grupper efter herregårde, kirker, bymotiver og landskaber, og inden for disse kategorier geografisk og med overskuelige kort, så man hurtigt kan finde ud af, om en bestemt herregård er med i samlingen. Desuden er der stedregister til hele bogen. Et udvalg af tegnin-

gerne er smukt gengivet i bogen, og flere er i 2003 blevet vist på en udstilling, først på Herregårdsmuseet på Gammel Estrup og senest på Søllerød Museum. Både Gammel Estrup og Søllerøddeggen er repræsenteret blandt tegningerne. Richardt blev i øvrigt konfirmeret i Søllerød Kirke i 1835, idet faderen ved den tid var forpagter af kroen ved Ørholm papirfabrik.

Med udgivelsen er der tydeligvis tænkt på både et dansk og amerikansk publikum. Ud-giverne har ifølge forordet bevidst ladet bogen rumme et dansksproget afsnit om Richardts virke i Danmark og et engelsksproget om hans år i Amerika. Der er altså ikke tale om oversættelser, men forskellige tekster på originalsproget. Museumsinspektør Niels Peter Stilling giver under overskriften "Et halvt liv mellem herregårde" en veloplagt introduktion til kunstneren med fokus på de utallige sommerrejser rundt til herregårdene og fremhæver det værdifulde ved, at ikke mindre end 240 danske herregårde fra det meste af landet blev portrætteret i denne overgangstid. Det var i de år, man rask væk rev de gamle bygninger fra middelalder, renæssance og baroktid ned og erstattede dem med nye i diverse historiske stilarter, som Stilling langt fra er ven med.

Hvorfor begav Richardt sig i kast med herregårdene? Han var formentlig inspireret af den nationalromantiske ånd, som kunsthistorikeren N. L. Høyen stod for, men var i øvrigt selv bevidst om, at bygningskulturen var under forandring og vel derfor også klar over, at der var et marked for spredning af den type billeder. Prospektværkets 20 bind blev udgivet på Reitzels forlag, og trykt hos Bianco Luno. Litografierne blev indtil omkring 1860 udført på Bærentzens Stenstrykkeri, herefter på Kittingdorffs Litografiske Institut. Det var prestigefyldte steder.

Bogens udvalg af malerier, tegninger og litografier giver et fint indtryk af landsdelsvariation med hensyn til byggeskik og kulturlandskab, men også af Richardts ret ensartede valg af synsvinkel og staffage omkring de mange præsentable huse. Undertiden er avlsbygningerne med, men ellers er det hovedbygningen og den præsentable facade mod gårdsplads eller have, det gælder. Voldgrave eller småøer var godt som forgrund. Her kunne placeres svaner eller unge par i robåde og langs bredden kunne damer i krinoliner spadserer. På gårdspladserne ses ofte heste og hunde; man er på vej på jagt eller netop hjemvendt fra ridetur eller måske en tur til vogns. Kritikere i samtiden pegede på, at Richardt med al denne rolige idyl blot ville tækkes ejerne og kunderne til værket. Niels Peter Stilling tager dog "vor kunstner", som han undertiden fortroligt kaldes, i forsvar og minder

om, at "*Richardts livsværk er det første professionelle arbejde om den danske herregårdskultur*" (s. 34). Det hører med til historien, at teksterne til værket, skrevet henholdsvis af T. A. Becker og C. E. Secher, begge ansat i Gehejmearkivet, bragte meget lidt om arkitekturen og arkitekterne; det var ejerne, det gjaldt, så bygningshistorisk er billederne det bærende. Forresten er iscenesættelsen og drømmen om det gode herregårdsliv måske også værd at studere nærmere, hvor stereotyp det end kan synes.

Stilling nævner kort Richardts Amerikaophold i 1850'erne, som ifølge en familietradition skyldtes en invitation fra rigmanden Vanderbilt, der gjorde kort ophold i Danmark 1854. I hvert fald klarede Richardt sig også økonomisk godt, da han året efter drog til Amerika. Her koncentrerede han sig især om Niagara Falls og i det hele taget om imponerende motiver med vand, broer og kendte bygninger, som også var turistattraktioner for amerikanerne og derfor salgbare. Om motiverne fra Amerika både i 1850'erne og efter 1873 får man udførlig besked i den amerikanske historiker Melinda Young Stuarts afsnit "Ferdinand Richardt – a Danish-American artist 1819-1895". Hun har sporet hans værker i museer og privateje, og mange er gengivet, herunder udsigt over San Francisco 1876, byen der blev ødelagt af jordskælvet i 1906. På det personalhistoriske plan er der flere gentagelser i forhold til Stillings danske tekst, men der er også interessante betragtninger om kunstnerens livslange tilpasning til nye egne og motiver. Landskaberne var stadig hans verden, og de er sirligt malet i en lidt gammeldags stil. Undertegnede minder de om det tysk prægede landskabsmaleri, som han har kendt til gennem sine lærere på Kunstakademiet tilbage i første halvdel af 1800-tallet.

Titlen på omslaget *Danske herregårde og Amerika* virker ved første blik forvirrende, men undertitlerne på titelbladet løser gåden, så man fatter ideen i, at der på forsiden er et dansk herregårdsmaleri (Rydhave 1867) og på bagsiden et maleri af Niagara Falls fra 1855. Ferdinand Richardt dækkede jo netop natur og kultur i begge lande. Det samme gør denne bog, som i dansk sammenhæng især skal anbefales for de detaljerede herregårdsbilleder, der enten er gengivet eller måske er med i den samling, som Nationalmuseet nu ejer. Bogen er dermed også en glimrende nøgle til nye illustrationsmuligheder i kommende lokal- eller godshistoriske skrifter.

Margit Mogensen

Inge Adriansen: Nationale symboler i Det Danske Rige 1830-2000. Museum Tusulanums Forlag 2003, Bind I-II, 1200 s., 450 kr.

Bare synet af disse to bind giver forventningen om et monumentalt værk. Bind I præsenterer sig med smagfuldt placerede billeder af Christian den 10. til hest, det Islandske rigsvåben og det grønlandske og danske flag "svøbt" i en smuk kongebå indbinding. Det danske rigsvåben ligger transparent i baggrunden – et virkemiddel som gentages på bind II. Det andet bind prydes af Elisabeth Jerichau-Baumanns *Moder Danmark*, Vilhelm Rosenstands *Ottende Brigades Modstød* (under stormen på Dybbøl 1864) og en tegning af en gravhøj udarbejdet til en pjeces for D.N.S.A.P. og dette bind er svøbt i den røde varme "danske" farve. Foruden at være særdeles indbydende lykkes det med disse valgte illustrationer også at signalere værkets spændvidde. Emnet til trods er det ikke det suggestive, der er kendetegnende for Adriansens arbejde. Der er tale om en gennemsolid og velafbalanceret forskningsindsats. Nej, mere end det; der er tale om formidling af det vanskelige emne på højeste niveau. Hertil kommer, at forfatteren skriver et sjældent smukt og stilsikkert dansk, der også sprogligt er med til at gøre læsningen af de mange sider til en god oplevelse. Fondsstøtte har muliggjort, at prisen på dette mammutværk holdes på et moderat niveau, og både for fondene og køberne er pengene givet mere end almindeligt godt ud.

Bogen forener symbolernes oprindelseshistorie med deres virkningshistorie – så eksemplarisk kort formulerer forfatteren sig på s. 20. Og programerklæringen fortsætter med at præcisere, at de nationale symboler anskues som billedlige udtryk for nationale identiteter, der bidrager til at cementere tilslutningen til nationalstaten. Værket er forsynet med en forstandig – om end noget kortfattet – indføring om nationalstatens fremvækst og identitetsdannelse med referencer til den verserende forskningsdiskussion. Forfatterens egen holdning skal man ikke lede længe efter. I prologen citeres Øyvind Østeruds udsagn "Det nationale bliver monopoliseret af ekstremister, hvis de moderate negligerer det", og denne grundholdning er også forfatterens. Men det er tydeligvis ikke den mere teoretiske indfaldsvinkel, der har forfatterens hovedinteresse – det er de konkrete analyser og egne fortolkninger, der er i centrum. De nationale symboler bliver kædet sammen med fremvæksten af nationalstaten og nationalismen i 1800-tallet. Adriansen yder en jættestatsindsats for at skabe forståelsen for, hvorfor udviklingen vedrørende nationale symboler

netop fik det forløb, som det gjorde i Danmark. En af styrkerne ved værket er, at udviklingen belyses inden for det danske rige, hvilket vil sige kongeriget Danmark, hertugdømmet Slesvig og de nordiske bilande Island og Færøerne samt kolonien Grønland. Det vil sige hovedparten af den gamle fyrstestat. Ud af disse geografiske områder blev der udspaltet en nationalstat og to selvstyrende folkegrupper samt afstået et område til en nabostat, hvoraf der i 1920 blev generhvervet en del. Disse kendsgerninger giver en storartet fornemmelse for den komplicerede sammenhæng, som de nationale symboler indgik i. At værket er blevet så opsvulmet, skyldes, at Adriansen har valgt at behandle et bredt udvalg af væsentlige nationale symboler, som har været i brug i Det Danske Rige i perioden 1830-2000. Bind I har undertitlen *Fra fyrstestat til nationalstater* og omhandler de officielle symboler, som reguleres af statsmagten, og som tidligere var forbeholdt denne. De nationale symboler, der behandles, er fordelt på 3 hovedgrupper:

1. Officielle symboler (rigsvåbnet, regenterne, forfatningen, nationalflaget, nationalsang, nationaldag)
2. Statslige kendetegn (pas, penge, frimærker).
3. Nationale symboler i områder, der udskilles fra Riget.

Bind II har undertitlen *Fra undersætter til nation* og omhandler uofficielle symboler, der har spillet en rolle i sammensvejsningen af folk til en nation. Hovedgrupperne er langt mere heterogene end i bind I og er inddelt således:

1. Sproget (modersmålet, fædrelandssange)
2. Historien (nordiske guder og helte, gravhøje og stendysser, guldhorn, lur og andre oldsager, Lejre og Jelling, Danevirke og Danebod, "Ånden fra '48": Den tapre Landsoldat og Den lille Hornblæser, Dybbøl og 1864, Frihedskampen 1940-1945, Landboreformerne, Slaget på Reden, Genforeningen).
3. Landet (Nationale landskaber, planter og dyr).
4. Nationens inkarnationer (Holger Danske, Moder Danmark, Niels Ebbesen, Nationale helte).

I bind I er det altså de officielle symboler, der beskrives – billeder på den suveræne stat, mens bind II rummer de uofficielle symboler – først og fremmest billeder af nationen og kulturarven.

Kompositorisk fremstår det første bind mest helstøbt som monografi betragtet, mens bind II mere bærer præg af enkeltstående bidrag. Fælles for begge bind er, at de enkelte symboler på en kompetent måde kobles til den kulturelle baggrund og den historiske kontekst. Det gør, at analysen og gennemgangen af de enkelte symboler kan læses uafhængigt af hinanden.

Dele af Adriansens redegørelse for de officielle symboler som rigsvåben, regent og nationalflag vil være de fleste læsere bekendt, men først med dette værk gives der en detaljeret analyse samlet i et værk. Der er primært tale om at systematisere et enormt trykt materiale og få det bearbejdet i forhold til værkets problemstilling. Hvad angår de statslige kendetegn (pas, penge, frimærker), viser forfatteren sin evne til at opspore og til tider tilvejebringe nyt kilde-materiale. Der arbejdes aktivt med interviews af centrale beslutningstagere kombineret med primære arkivstudier i dele af centraladministrationens arkiver. På de relativt få sider, som der er afsat til de nationale symboler i Slesvig, Grønland, Færøerne og Island, genfinder læseren essensen af de mange sider, som bruges på de officielle danske symboler. Udsagnet om, at en nationalkultur består af en række faste elementer, bliver således dokumenteret.

Blandt de mange gode enkeltanalyser fra bind II kan gennemgangen af Frihedskampen 1940-1945 tjene som eksempel. Der indledes med en kort og præcis redegørelse for forskningens nuværende stade i forbindelse med de forskellige kollektive traditioner omkring landets besættelse. I det efterfølgende afsnit ses der på situationen omkring krigsafslutningen. Der skabes forståelse for, hvordan myten om den fælles frihedskamp kunne skabes, og hvorledes frihedskampen som hele folkets frihedskamp kom til at indgå i den nationale symbolik fra krigsårene. De symboler, der herefter underkastes en analyse, er *Kampene den 9. april 1940*, *Kong Christian den 10., Kongeemblemet*, *Frihedskæmperarmbindet*, *Frihedssangene*, *Mindesmærkerne for frihedskampens ofre* og *Lysene i vinduerne den 4. maj*.

Særdeles stærkt står også analyserne af *Modermålet*, *Danevirke* og *Danebod*, *Dybbøl* og *1864* og *Genforeningen*. Det er emner, som hun også tidligere har beskæftiget sig med. Udgangspunktet for dette engagement er hendes mangeårige virke som museumsinspektør på Sønderborg Slot – der i sig selv må betegnes som et nationalt symbol – og resultatet er en lykkelig symbiose. Med dette værk er der blevet gået i dybden og bredden med det facetterede emne, og landsdelens rammer er sprængt til glæde for alle. Som en lille ekskursion til denne problematik kan det anføres, at forfatteren i sin redegørelse for Genforeningen – ganske korrekt – nævner, at genforeningen mellem danskere og dansksindede sønderjyder i 1920 rent statsretligt set ikke var en genforening, men en indlemmelse af Sønderjylland, da området jo ikke siden den tidlige middelalder havde været en del af kongeriget. Sådan tror jeg ikke en museumsinspektør på Sønderborg Slot kunne have ud-

trykt sig for nogle årtier siden, uden at det ville være blevet fulgt af et ramaskrig i landsdelen.

Ikke desto mindre er forfatteren blevet "mildere" i forhold til synspunkterne i ph.d.-afhandlingen fra 1990 med titlen *Fædrelandet, folke-minderne og modermålet*. Her blev der talt om udlugning af nogle af de mere nationalistiske forestillinger om fædreland og nationalfølelse – mens hun nu åbenlyst er kritisk over for forskere, der lægger distance til den nationale symbolverden. Hun erklærer sig tro over for det nationale og argumenterer med, at det at have et fællesskab er et fundamentalt menneskeligt behov, og det at have en nationalitet eller national identitet regnes blandt de universelle ret-tigheder. Anmelderen har dog svært ved at frigøre sig fra Søren Mørchs udsagn fra *Den sidste Danmarkshistorie* (1996), hvor synspunktet er, at det nationale lever videre, men nu som farce. Polemisk kan man så spørge, hvorledes skal da de nationale symboler karakteriseres? Adriansen hører som nævnt ikke til denne kritiske skole. Nogen genfødt nationalist er hun nu på ingen måde. Det understreges, at de nationale identiteter opstår i brydningstider og bliver særlige intense i krise og krigstider, hvor f.eks. nedravede traditioner bliver truet af globalisering og/eller hastige moderniseringsprocesser. Således er det ikke et paradoks, at en periode med afnationalisering kan være med til at øge den nationale bevidsthed og styrke nationalisme – også i den aggressive form. Hvis nationalstaterne er på retur til fordel for unioner, vil disse holdninger især trives i marginaliserede grupper af samfundet. Værket slutter af med at konkludere, at et dueligt demokratisk samfund er afhængigt af et værdifællesskab mellem borgerne og gensidig tillid mellem dem og statsmagten. Balancen skabes ikke alene med retfærdig social fordelingspolitik og sikkerhedspolitik, men ifølge Adriansen kræves også nationalhistoriske myter og samhørighedsfølelser baseret på en fælles offentlighedskultur. De nationale symboler bliver til den mørtel, der binder det nutidige nationsbyggeri sammen. Her må den forhærdede anmelder imidlertid sige fra. Ja, til tradition og historisk bevidsthed, men fri mig for det nationale og de dertil knyttede symboler, selv når det bliver serveret på en så sympatisk måde som her. Nationale symboler fremkalder stadig en dyb, dyb skepsis hos anmelderen i kraft af deres manipulerende natur. Værket har dog på overbevisende måde vist, at de fleste med en sådan holdning i tilfælde af krig og andre store (nationale) ulykker kunne gå hen og blive nationale og hylde nationalsymbolikken, men forhåbentlig bliver vi forskånet for en sådan udvikling.

Peter Fransen

Medvirkende ved dette nummer

Lars Bisgaard, f. 1958, ph.d., lektor ved Institut for Historie, kultur og samfundsbeskrivelse, Syddansk Universitet, Odense.

Peter Dragsbo, f. 1948, mag. art., leder af Museet på Sønderborg Slot.

Peter Fransen, f. 1962, ph.d., seniorforsker og arkivar ved Landsarkivet for Fyn

Karsten Gabrielsen, f. 1954, cand. phil., arkivar ved Landsarkivet for Sjælland.

Peter Henningsen, f. 1964, ph.d., arkivar ved Københavns Stadsarkiv.

Nils Hybel, f. 1948, dr. phil., lektor ved Institut for Historie, Københavns Universitet.

Tyge Krogh, f. 1954, dr. phil., seniorforsker og arkivar ved Rigsarkivet.

Ulrik Langen, f. 1966, ph.d., undervisningsassistent ved Roskilde Universitetscenter.

Claus Mechlenborg, f. 1971, cand. mag., ansat ved VELUX.

Karen Margrethe Pedersen, f. 1949, dr. phil., lektor ved Institut for Grænseregionsforskning, Syddansk Universitet, Aabenraa.

Margit Mogensen, f. 1944, ph.d., seniorforsker og arkivar ved Rigsarkivet.

Morten Petersen, f. 1971, cand. mag., forskningsassistent ved Danmarks Pædagogiske Universitet.

Benito Scocozza, f. 1935, cand. phil., fhv. lektor ved Institut for Historie, Københavns Universitet.

Nils V. Skak-Nielsen, f. 1922, cand. polit., fhv. chef for Danmarks Statistik.

Pernille Sonne, f. 1970, cand. mag., ph.d.-stipendiat ved Institut for Historie og Samfundsforhold, Roskilde Universitetscenter.

Henrik Vensild, f. 1942, Mag. art., museumskonsulent.

Helle Vogt, f. 1974, cand. mag., ph.d.-stipendiat ved Forskningsafdeling 1, Det juridiske Fakultet, Københavns Universitet.

Vejledning til forfatterne

Fortid og Nutid udkommer i marts, juni, september og december. Manuskripter kan indsendes løbende til redaktionen, hvis adresser findes i kolofonen.

En udførlig forfattervejledning findes på tidsskriftets hjemmeside, www.fortidognutid.dk – nedenfor anføres blot enkelte overordnede retningslinier.

Artikler, debatindlæg og anmeldelser bedes leveret på diskette vedlagt en udskrift. Artikler bør normalt ikke være længere end 20 sider, og *debatindlæg* ikke længere end 10 sider (A4-sider á 3.800 enheder).

Gældende *retskrivning* skal følges, og anvendelsen af fremmedord begrænses til det strengt nødvendige. Særlige udtryk, som ikke kan forudsættes almenkendt, bør forklares første gang de optræder. *Citater* anføres med citationstegn i kursiv.

Teksten skrives *uden orddeling*, og noter indskrives altid som *slutnoter*. Notehenvisninger sker ved tal, som sættes hævet over linien og efter eventuelle tegn (komme, punktum o.l.). Som hovedregel bør noter alene indeholde litteratur- eller kildehenvisninger. De skal altid være så fyldige, at den interesserede læser uden besvær vil kunne finde frem til den litteratur og kildematerialer.

Artiklerne skal forsynes med *illustrationer*, og der lægges vægt på, at billeder og billedtekster uddyber og supplerer teksten. Samtidig med manuskriptet leveres de ønskede illustrationer med tilhørende billedtekster. Illustrationsforlæg kan leveres som papirbillede, lysbillede, eller elektronisk med en tilstrækkelig opløsning; og i såvel sort/hvid som farve.

Artikler og debatindlæg bedes indledt med en manchete på 5-10 linier, hvor artiklens/debatindlæggets tema og hovedresultater præsenteres. Artikler og debatindlæg ledsages tillige af en kort *præsentation af forfatteren* med angivelse af fødeår, titel og evt. ansættelse. Her kan desuden anføres enkelte relevante værker af forfatteren

Indhold

- Pernille Sonne: At skabe lyst for ungdommen til gavnlig virksomhed..... 3
Karen Margrethe Pedersen: De danske årsmøder i Sydslesvig - et nationalt ritual? 26

Debat

- Niels V. Skak-Nielsen: Hvordan kom bondestenalderen til Danmark?..... 46

Debatanmeldelse

- Peter Dragsbo: Kulturmiljø i teori og praksis 55

Anmeldelser

- Sune Chr. Pedersen: På liv og død. Duellens historie i Danmark (Ulrik Langen) 60
Kathrine Kjærgaard & Thorkild Kjærgaard: Ny Herrnhut i Nuuk 1733-2003 (Morten Petersen) 61
Thomas Bredsdorff: Den brogede oplysning (Peter Henningsen)..... 62

- Jeppe Bjørn Høj: F. C. H. Hohlenberg. Flådens fabriksmester 1796-1803 (Claus Mechlenborg) 64
Morten Petersen: Oplysningens gale hund (Tyge Krogh) 66
Per Ingesman & Jens Villiam Jensen (red.): Riget, magten og æren (Karsten Gabrielsen) 67
Johann Damgaard: Alithia. Et dansk fyrstespejl til Christian IV (Benito Scocozza)..... 68
Carl Johan Gadd & Mats Morell: Det Svenska jordbrukets historie bd. 3-4 (Henrik Vensild) 69
Erik Oksbjerg: Læsning i tekster fra Danmarks Middelalder (Helle Vogt)... 71
Marianne Johansen & Helle Halding: Thi de var af stor slægt (Karsten Gabrielsen) 71
Pauline Asingh & Nils Engberg (red.): Marsk Stig og de fredløse på Hjelm (Lars Bisgaard) 73
Carsten Porskrog Rasmussen: Rente-gods og hovedgårdsdrift bd. 1-2 (Nils Hybel) 74
Melinda Young Stuart og Niels Peter Stilling: Danske herregårde og Amerika (Margit Mogensen) 75
Inge Adriansen: Nationale symboler i Det Danske Rige 1830-2000 (Peter Fransen) 77